

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3159

3160

3161

~~3162~~

3163

3164

28

u-84

201

Missel
870

50

Printed in Turkey

22000

ԳԻՆ 2 ՂՐՈՒՇ

معارف عمومية نظارت جلیه سنك ۲۰ شوال ۱۳۲۲ و ۱۴ كانون اول
۱۳۲۰ تاریخی و ۵۷۱ نومرولی رخصتنامه سیله طبع اولمشدر

ՀԱՄԱՌՕՏ
ՆԿԱՐԱԳԻՐ
ՊԱՊԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԱՐԱԳԻՐ ՊԱՊԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՐ
281.6 : 282

Աստուծոյ զմեզ յայնչեալ թի՛րքս
 ստորաւն է թի՛րքս Պապարտան Հայոց ա-
 հաւարտի, թի՛րքս թի՛րքս թի՛րքս
 է թի՛րքս, որտ արանքն դարձան
 թի՛րքս ընկալ էրանանքն է ազարտութե-
 ալ յերտ անցանցոյն էն:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
 Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍԻ Ա. ՍՐԲԱԶՆԱԿԱՏԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
 ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
 ԵՒ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՅ
 Տ. ՊՕԴՈՍԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ռ. Յ. ՔԻԻՐՔԸՆԱՆ
 Կ. ՊՕԼԻՍ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

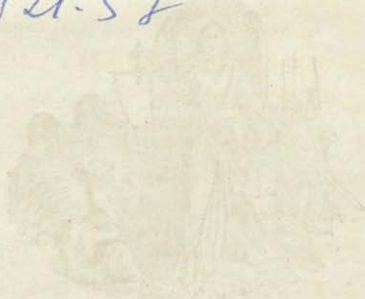
THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

The University of Chicago
Library
The University of Chicago
Library
The University of Chicago
Library

UNIVERSITY OF CHICAGO

91389-42

7421.57

UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

— 1884 —

ՀԱՄԱՌՕՏ ԵԿԱՐԱԳԻՐ ՊԱՊԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

Եթէ ամեն գործ իր պատճառն ունի, աս մեր յա-
կամայս աշխատասիրութիւնն ալ իր մեծ ու երեւելի
պատճառն ունի անշուշտ ։

Թունաւոր օձ մը որքան որ վտանգաւոր ըլլայ, որ-
չափ ատեն որ իր բունին մէջ կենայ, ազատ է մարդկա-
յին ամեն հնարաւորութենէն ։ Բայց երբ անկէ դուրս
կ'նետուի ու մարդոց անց ու դարձի ճամբուն վրայ կե-
րեւնայ, որպէս զի մարդկային ցեղին հարուած մը տայ,
որ իրաւունք պիտի արդիլէ ան անձինքը, որ իրենց պաշտ-
պանութեանը համար ձեռուընտուն եկած կարեւոր մի-
ջոցները 'ի գործ չդնեն ։

Յայտնի է մեր համազգի եղբարց, որ աս օրերս Պա-
պական դրութիւնը՝ իր հին Միմոսներուն վրայ մէկ քանի
փողահարներ ալ պատրաստեր, ու Հայկական հրապարա-
կը հաներ է, որ իր հինաւուրց ծթաած ցնորական գա-
ղափարները նորէն անգամ հոն հնչեցնեն ։ Մենք եւս նոր
բան մը լսելու կարծեօք՝ ականջ դրինք նայեցանք, որ
նոյն իսկ զոնջականը կ'հնչեցնեն, ինչ որ նախնի Միմոս-
ները կ'խեղկատակէին ։

Մէկը՝ երանելի Տատեան Պօղոս Պէյին իր կենացը
վերջին քայլը յաւիտենականութեան Պապադաւանից սահ-
մանը նետելը ցցունելու նկատմամբ հրատարակած պաշ-
տօնական յայտարարութեանը մէջ, Հայերը՝ Կաթողիկէ եկե-
ղեցոյն ուղղափառ դատաստիւններ չունեցող՝ եւ հետեւապէս իբր-

Ինքնին զորք կ'իմաստակէր : Երկրորդ մը՝ Քրիստոսի մը մարտնչական
 օրոհները եւ Հայոց մը մարտնչականները անուն անտրակի մը մի-
 ջոցաւ , եկէ՛ք , Պոպարտան եղէ՛ք , որ ին՛ք ֆիդէլիտէս , ին՛ք քա-
 ռոյապետ եւ ին՛ք կարողապետ զբանա՛ք , եւ այն եւ այն ամեղօղօնի
 խօսքերով , կեղծաւորեալ ազգասիրութիւնով , սուտ ա-
 կրնկալութիւններով եւ իմաստակ զրուցուածքներով Հայ
 գրիչները յասպարէզ կը հրաւիրէր : Երրորդ մը՝ կարծես
 թէ սաստիկ տենդով բռնուած , անոր ջերմութեան վեր-
 ջին աստիճան բորբոքումէն մարմնոյն հետ հողին ալ բը-
 ռնկած , ո՛ն , ո՛ն . . . ո՛ն , զո՛ն ինչ . . . զո՛ն ինչ . . . ո՛ն ,
 ո՛ն . . . ո՛ն , ո՛ն հառաչելով՝ իր տաղնապին մէջ Տառ-
 եան Պօղոս Պէյլին երեւոյցաւ որոշել կ'զառանցէր (սայրգ-
 լար ըտը) ու Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյն սկզբ-
 բունքները եւ ստորագրելքը Պապական դրութեան յատ-
 կացնելով՝ առասպելաբանութեամբ զՀայերը ՚ի Քրիստոս
 դասանումնին ՚ի Պոպարտանութիւնն կ'որդորէր : Անդին չոր-
 րորդ մ'ալ կեղնէ Պ . Փանոսեանի վրայ զայրացած՝ շուն-
 չք կարած կու գայ , առջի փողահարից հակառակը կ'հրն-
 չեցնէ ու կ'ըսէ Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցին Մովսէսն եւ Ան-
 րոնն յետոք շինուած Աստուծոյ խորանն այն սուրբ է : Անոր մեջ Աս-
 տուծոյ իշխանութիւնը եւ զբնութիւնը կայ : Քիստոսի ստանկելիքն եւ զը-
 ռութիւնները անոր մեջ գործուած են եւ անի՛ց Սուրբ Հոգւոյն հետ հա-
 ղորդութիւնն ունի , որով եւ կ'ըլլայ ուղղափառ . եւ կ'սկսի
 եկեղեցականները ժողովուրդեան դէմ , ժողովուրդներն ալ
 եկեղեցականաց դէմ գրգռել , ու ազգին մէջ բացուելու
 դպրոցները կերպով մը արգիլելու խորհուրդ տալ եւ զբա-
 նուած դպրոցներուն յառաջադիմութեան ճամբուն վրայ
 ալ մեծամեծ արգելքներ ցցունել . որպէս զի ազգը իրարու
 ձգելով անոր խռովութիւններէն եւ իրարու տարաձայ-
 նութիւններէն մէկ քանի գլխարկ յափշտակեն : Անոնց յոյսն
 ալ միայն աս բանին վրայ է՝ երբ ազգ մը որսալու ելնեն .
 ազգ մը իրեն դէմ բաժնել , ժողովուրդ մը իր անտրութեան
 դէմ ապստամբեցնել եւ երկու ժողովուրդ իրարու ձգել .

անոր համար ուր որ դացած են եւ կ'երթան , միշտ անկէ վճռնտուած են եւ դեռ այսօր կ'վճռնտուին . բայց ամրջնալ ըսուած բանը ասոնց համար չէ . կ'խեղդուին կոր՝ դարձեալ ծովուն մէջէն մկրատ մկրատ կ'պօռան : Աստուած մարդու մը ահը սրտէն՝ ամօթն ալ երեսէն չտանի . եթէ տանելու ըլլայ նէ , ան մարդուն հետ խօսիլն անգամ վտանգաւոր է : Իր նորութիւնը կ'հինցնէ , իր թէ շնորհօք , թէ՛ իշխանութեամբ , թէ՛ քանակութեամբ , եւ թէ՛ իմաստութեամբ նուազիլը՝ առատացած , աճած , մեծցած , աւելցած եւ զօրացած կ'ցցունէ . կ'զարնուի՝ զարկի , կ'յաղթուի՝ յաղթեցի կ'ըսէ : Ստութիւններ զարդարելով իբրեւ ճշմարտութիւն հրապարակ կ'հանէ զայլս խաբելու . ճշմարտութիւնը հալածել դժոխք ձգելու ետեւէ կ'ըլլայ եւ իմաստակութիւնն է անոր ապաստանարանը : Բարոյական զգացմունք ըսուած բանը անոր մէջ պարած սառած է . անոր տաքութիւնը միայն իր անսանձ կրիքը բորբոքումէն է :

Անկեղծութեամբ խօսելով՝ ստութեան մը ճշմարտութեան կերպարանք տալու համար՝ ան տետրակներուն մէջ գտնուածէն աւելի առասպելաբանութիւնը չափազանցէն ալ չափազանց կ'ըլլար . ըստ մեզ՝ եթէ գովելի չեն նէ ան տետրակները , այնքան պախարակելի ալ չեն . վասն զի մարդուս ծիծաղը շարժելու համար երբեմն այսպիսի գրութիւններ պէտք են որ Հայկական հըրապարակները շրջին . բայց այսպիսի լուսաւորեալ դարու մը մէջ՝ մարդկութեան մնթ ու մռայլ օրերը ծնած այլանդակ գաղափարները՝ անոնց իրենց երեւակայութեան գնդէն նորէն անգամ դուրս հանելը՝ խոհեմ անձինք անխոհեմութեան կու տան կոր . քաղաքակրթեալները՝ վատ գաստիարակութեան . անկեղծները՝ անոնց ցցուցած ազգասիրութիւննին կեղծաւորութեան . ճարտասանները՝ անոնց գործածած ցուրտ չափազանցութիւնները համբակութեան , տրամաբանները՝ անոնց ըրած պատճառաւոր

բանութիւնները իմաստակութեան աստուածաբաններն ալ անոնց սորված դպրոցական աստուածաբանութեան Եթէ մեզ ալ հարցունեն նէ՝ մենք ալ իմաստասիրաց անոնց կուրծքը այսպիսի պատուոյ նշաններով զարդարելը՝ իրենց արժանաւորութեանը կու տանք ։ Աս արժանաւորութիւնը միշտ ունեցած են Պապական դրութեանը մէջ հաւատարմաբար ծառայողները ։ աս բանն ալ Պապական դրութեան բնաւորութեանը՝ կու տանք ։

Աս փողահարները՝ որքան որ մեր ծաղրը շարժեցին նէ , ճշմարտութեան նախանձն ալ մեզ անհանգիստ ըրաւ , երբ տեսանք որ ստութիւնը ճշմարտութեան կերպարանք մտած՝ կ'յանդգնի իբրեւ ճշմարտութիւն Լուսաւորչական ուղղափառ Հայոց հրապարակները պտըտիլ սիրտ եւ խղճմտանք թունաւորելու ։ մենք ալ մեզ պաշտպանելու համար մեր հնարաւորութեանը կ'դիմենք ։

Ան տետրակները կարգացողները՝ զանոնք ուրիշ բան պիտի չկարծեն , բայց միայն ստութեան մէյմէկ ճրարներ ։ այնպէս որ անոնց մէջ բովանդակուած ստութիւններուն ամենքն ալ կարդալն անգամ մարդուն զգուանք կը բերէ ։ Վեհանձն եւ խոհեմ անձինք՝ երբ ստախօսի մը հանդիպին , աւելի կ'ընտրեն լուութիւն պահել քան թէ անոնց ամեն ստութիւնները հերքել ։ բայց որովհետեւ այսպիսի գէպքերու մէջ լուութիւն պահելը՝ ան ստութիւնները ընդունելութիւն գտածի նշան համարուած է ըստ առածին , վասն որոյ՝ եթէ ան անթիւ ստութիւնները չէ՝ նէ՝ գէթ անոնցմէ մէկ քանի այլանդակները ցըցունել ուզելովնիս , միանգամայն Պապական դրութեանը մէկ համառօտ նկարագիրը հանած պիտի ըլլանք , որուն ուրուազիծը եւ ներկերը նոյն իսկ Պապադաւան հեղինակներէ առած եմք ։ եւ այն՝ կարելի եղածին չափ պարզ ոճով ։ որպէս զի ո՛վ որ կարդայ , Պապական դրութեան ի՛նչ բան ըլլալը աղէկ հասկընայ , ու չխաբուի անոնց իմաստակ ձեւերուն եւ ցցուցած կեղծաւորեալ ազգասիրու

Թիւններնուն : Ճշմարտութիւնը ղարդարուն ըլլայ կամ անղարդ՝ ճշմարտութիւն է . ստութիւնն ալ՝ որքան ոսկեհուռ ծրարներու մէջ փաթտուի, որպիսի ականակուռ ոսկետփի մէջ դրուի, եւ երեւակայութեան ընդարձակ դաշտին հոտաւետ ծաղկօքը ծաղկազարդի, կամ բանաստեղծական առասպելաբանութեամբ համեմի ճաշակաւորի՝ դարձեալ ստութիւն է :

Չմոռնանք ըսել թէ՛ մեր աս համառօտ նկարագրին մէջ ոչ կրօնի հետ գործ մը պիտի ունենանք եւ ոչ հաւատոյ առարկայից հետ . այլ մեր միմիայն նպատակն է, ինչպէս որ ըսինք՝ ան երկու տեարակներուն մէջ գանուած մէկ քանի այլանդակ ստութիւնները հերքել, եւ հերքելու ատեննիս՝ միանգամայն Պապական դրութեանը մէկ համառօտ նկարագիրը հանել . ուրեմն մեր գործը պիտի ըլլայ սոսկի ներքեւ եւ դրո՞ւնն նկարագրել :

Պապականաց՝ իրենց ստութիւնները կամ դրութիւնը պաշտպանելու, եւ այլոց պատասխան տալու ոճերնին աղէկ զխտցած ըլլալովնիս՝ հիմակուրնէ իմաց կուտանք մեզ պատասխանողաց թէ՛ մինչեւ որ մեր յառաջ բերած վկայութիւններուն անվաւեր կամ սուտ ըլլալը չը ջցունեն, ի՛նչ խեղկատակ ձեւեր, ի՛նչ հեգնաբանութիւններ եւ ի՛նչ բացազանչութիւններ որ ընեն, անոնք ամենեւին մեր նկարագրին մէկ գծին չդպչելէն զատ՝ իւրենց ստութիւնը հաստատող մէյմէկ ապացոյցներ համարելու իրաւունք պիտի ունենանք, Բայց եթէ մեր մէկ սխալմունքը մեզի ապացուցուի, զայն ետ չառնելու եւ չը խոստովանելու չափ անձնասէր չենք : Եթէ սխալական մարդիկ ենք, զարմանք չէ՛ երբ մեր գործոցը մէջ սխալմունք սպրդած մտած ըլլան, որով եւ ո՛չ անպատուութիւն է ճշմարտասէր անձի մը : Թող մարդկութեան դահէն ամեն ստութիւն հալածուի ու ճշմարտութիւնը միայն անոր վրայ թաղաւորէ : Ուրեմն նախ Պապականաց ամեն բանի համար միօրինակ գործածած խաբէական ոճը քիչ մը հոս

բացատրենք , ու անկէ ետեւ զանք մենք մեր նպատակին :

Պապական ջատագովք՝ իրենց դրութիւնը պաշտպանելու համար ամեն գրութիւնները՝ գրականութեան օրինակն որ սկզբունքներուն վրայ հիմնուած չեն , այլ խաբէական ոճ մը բռնած կ'երթան : Ճարտասան՝ ճարտասանութիւն , տրամաբան՝ տրամաբանութիւն բառերը և զանազան զիտութեանց անունները իրենց գրութեանց մէջ գործածելով՝ հասարակութիւնը խաբել կ'ուզեն , որպէս թէ իրենք՝ ճարտասանական եւ տրամաբանական ճշմարիտ սկզբանցը եւ հիմանցը վրայ հաստատած են ըսածնին : Ճարտասանական եւ տրամաբանական արհեստից հմուտ անձինք՝ թող լապտեր վառեն , անոնց գրութեանց մէջ մտնեն ու բնուեն նային , մանաւանդ աս օրերս անոնց հրատարակած տետրակներուն մէջ , թէ ի՛նչ հաստատութիւն , ի՛նչ հերքում , ի՛նչ հիմունք կամ սկզբունք , ի՛նչ փաստեր , ի՛նչ ապացոյցներ , ի՛նչ վկայութիւններ , ի՛նչ համոզում եւ ի՛նչ տարհամոզում կան :

Եթէ Լուսաւորչական Հայերը Պապադաւան ընել է նպատակնին , այսինքն՝ իրենց եկեղեցին ուրացնել ու Պապական գրութիւնը ընդունել տալ , ո՞ր է Պապական գրութեան ճշմարտութիւնը հաստատող ապացոյցները , փաստերը եւ վկայութիւնները , եւ Հայոց իրենցը ձգել տալու պատճառները . եւ ո՞րն է , թէ՛ հաստատութեան եւ թէ՛ հերքման հիմն գրած ճշմարիտ սկզբունքները եւ անոնց վրայ եղած պատճառաբանութիւնները իրենց դատակարգութեամբ : Դատարկ ամանին մէջ գտնուածը միայն օլ է :

Աս խաբէական մէթոտը բռնած են կ'երթան , եւ ամեն բանի համար ալ ան կը գործածեն . թէ՛ բան մը հաստատեն կամ հերքեն , թէ՛ մէկը համոզեն կամ տարհամոզեն : Առաջին եւ վերջին փաստերնին ան է , ի՛նչ պէտք է դատակարգութիւն : Իրենց ցնորական դադալարները՝ իրենց պատճառաբանութեան հիմունքն են , ի՛նչ

պէտք է տրամաբանութեան կանոններ : Եկեղեցիին իւրենց դրութեան ճշմարտութեանը համար վկայ է , դրութիւնն ալ եկեղեցւոյն համար , ի՛նչ պէտք է ուրիշ վկայութիւն : Ան տետրակները կարդացողը՝ անոնց մէջ մէկ ուրիշ խաբէութիւն մը պիտի տեսնայ , որն որ գործածեր են անոնց հեղինակները ճիշդ ան վաճառականին նման՝ որ աղէկ ապրանք կ'ցցունէ ու գէշը կ'վաճառէ : Ատ վաճառականները Քրիստոսի մի՛ սուրբ՝ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյն սրբազան սկզբունքները եւ անոր սեպհական ստորոգելիքը Պապական դրութեանը հետ ծրարներու մէջ դրած՝ Հայկական հրապարակները ելեր են , որ ան սրբազան սկզբունքները եւ ստորոգելիքը ցցունեն ժողովրդեան ու անոնց տեղը Պապական դրութիւնը կլլեցնեն գոզն ՚ի գողը : Քրիստոսի մի՛ սուրբ՝ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյն սրբազան սկզբունքները եւ անոր յատկացեալ ստորոգելիքը՝ ան տետրակներուն մէջ յառաջ բերած են , և առանց ապացուցանելու , թէ ան սկզբունքները եւ ան ստորոգելիքը Պապական դրութեանը մէջ կը գտնուի , Պապական դրութիւնը Քրիստոսի մի՛ սուրբ՝ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցին ենթադրելով՝ անկէ դուրս գտնուողին վրկութիւն չեն տուեր , որ խաբէական է . վասն զի Պապական դրութիւնը Քրիստոսի եկեղեցւոյն դրութիւնն ըլլալը ցցունելու համար պէտք էր նախ՝ Քրիստոսի եկեղեցւոյն սրբազան սկզբունքները եւ անոր սեպհական ստորոգելիքը Պապական դրութեան մէջ գրանուիլը ցցունել ու անկէ ետեւ Պապական դրութիւնը Քրիստոսի մի՛ սուրբ՝ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյն դրութիւնն ըլլալը հետեւցնել : Հանքային ածխոյ մէջ անդամանդի յատկութիւններ վնտողին յիմարութիւնը՝ վար չմնար ան մարդուն յիմարութենէն , որ Քրիստոսի մի՛ սուրբ՝ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյն սրբազան սկզբունքներն եւ անոր յատկացեալ

ստորագելըրը Պապական դրուժեան մէջ կ'իմնտուէ : Հե-
տաքըքիւք՝ ան սկզբունքները Պապական դրուժեանը մէջ
փնտռելու ետեւէ ըլլան , մենք ալ մեր դործին :

Նախ՝ սուտ է ան խօսքը թե՛ « Հայր Վարդանէ , Քաթողիկոս
Կոնստանդնուպոլսի » : Ի՞նչ ապացոյց կայ ասոր ասանկ ըլլալուն .
ահա՛ զաղատացիին բոլոր ապացոյցը . եւ որովհետեւ ինք
Հայր մարմին կ'որոնէ եւ Քաթողիկոսութիւնը հողի կ'ըն-
գայ , ապա ուրեմն Հայր Վարդան է եղեր , Քաթողիկոսութիւնը
հոգի . որովհետեւ այս՝ ապա վասն այսորիկ : Մէկ ու-
րիշ տեսակ պատճառաբանութիւն մ'ալ Տատեան Պո-
ղոս Պէյին նկատմամբ՝ պաշտօնական յայտարարութեան
մէջ կ'գտնուէր , որ հրատարակուած էր 1863 դեկտեմ-
բեր 22 թուով Նախագահական Ատենադպրի ստորագ-
րութեամբ . « Պապական կղերը՝ ուրիշ կրօնէ եկող մե-
կուն առանց Պապական դաւանութիւնը անկէ առնելու՝
հաղորդութիւն չընար տալ . եւ որովհետեւ Պողոս Պե-
յը Պապական կղերի ձեռօք հաղորդութիւն առած է ,
ուրեմն առանց անկէ Պապական դաւանութիւնը առնե-
լու՝ անոր հաղորդութիւն չէ տուեր Պապական կղերը .
եթէ չընար տալէն չըրոյս կամ չըրոյս կ'հետեւի նէ , ը-
սել է որ չընայ տալէն ալ չըրոյս կամ չըրոյս պիտի հե-
տեւի , որ խաբէական է . վասն զի 'ի կարելիութենէ
կամ յանկարելիութենէ չիք հետեւութիւն : Խաբէական
ձեռնարկութեամբ պատճառաբանութեան ելնողը՝ փայ-
տէ ձիու վրայ հեծած յասպարէզ ելնող մարդուն կ'անս-
նի , որ երբէք ճշմարտութեան հասնելիք չունի : Պա-
պական դրուժեան աս ջատագովները՝ կամ այնքան տգէտ
ըլլալու են , որ իրենց հիմանց խաբէական ըլլալը որոշած
չըլլան , կամ այնպիսի իմաստակներ ըլլալու են , որ զի-
տութեամբ իրենց սուտ դրուժիւնը այսպիսի խաբէական
հիմանց վրայ հիմնած են : Չենք կարծեր որ այնքան տը-
գէտ ըլլան , վասն զի անոնցմէ մէկը մէկ քանի զխու-
թեանց անունները իր դրուժեանը մէջ յիշած է . (թե՛

պէս եւ անոնցմէ եւ ոչ մէկով բան մը հաստատած կամ հերքած չունի. որովհետեւ վերաբերութիւն մ'ալ չունին իր հաստատել ուզած նիւթին. բայց միայն իր նախապաշարեալ հպատակացը աչքը անոնցմով շացնել ու խարդախական ձեւերով անոնց ծափահարութեանը արժանանալ): Ուրեմն իմաստակ ըլլալու են, որ գիտութեամբ իրենց դրութիւնը իմաստակութեան վրայ հիմնած են: Ահա մենք իրենց դրած հիմունքը քակելով՝ իրենց անոնց վրայ շինած շէնքն ալ անով քակած եղանք. այսինքն՝ մէկուն հանած հետեւութիւնը եւ միւսին մըտմըտուքները. բայց մենք ասով գոհ չըլլալով յառաջ կ'երթամք իր հաստատել ուզած մէկ քանի այլանդակ ստութիւններն ալ ցցունել Հռովմէական եկեղեցւոյն հաւատարիմ սեպած պատմիչներուն վիպութեամբը:

Երկրորդ՝ սուտ է ան ըսած խօսքը թէ՛ Լուսաւորիչ երեսակ մը արարեցործութեան ընդ Հռոմի բողոքն, հնոցէն գոյցաւ. (Լուսաւորիչը նախատելու համար գողցաւ բառը կ'գործածէ):

Լուսաւորչի՛ Հռոմի հետ կերպով մը հաղորդակցութիւն ըրած ատենը՝ Հռոմի հաւատքը Լուսաւորչինն պէս ընդհանուր եկեղեցւոյն Քրիստոս կեդրոնին վրայ կը դառնար. անոր փրկութեան յոյսը Քրիստոս էր, իր զըլուխը Քրիստոս էր. եւ ան առեւտուան Պապերը Պատրիարք կամ Առաջնորդներ էին. ո՛չ ընդհանրական Եպիսկոպոսութիւնը իրենց գրաւուած էին եւ ո՛չ զըլուխ Եկեղեցւոյ կ'ձանչցուէին. ո՛չ անսխալ դրոշմը ճակատնուն վրայ ընդունած էին եւ ոչ իրենց ասանկ պահանջմունքը հիմակուան պէս փրկութեան էօպէս հարկաւոր կ'սեպուէր: Թէպէտ եւ ընդհանրական Եպիսկոպոսութեան՝ զըլուխ Եկեղեցւոյ ձանչցուելու եւ անսխալութեան մոլորութիւնները Առաքելոց օրերէն սկըսան ծլիլ, սակայն Ոսկերեանի, Հերոնիմոսի եւ Եպիփանու ու շատ ուրիշ հայրապետաց ըսածնուն նայելով՝ կռապաշտ Հռոմի կայ-

սերք արգելք էին աս մոլորութիւնները երեւան ելնելուն տարածուելուն ան ատենները, բայց երբ ան տէրութիւնը կործանեցաւ՝ ալ սկըսեց Հռովմէական կղերից սրտին մէջ այնքան ժամանակէ հետէ արմատացած մոլորութիւնները երեւան ելնել ու եօթներորդ դարուն մէջ հաստատութիւն գտնել, որով Հռովմէացիներու հետ կեղեցականք՝ եկեղեցւոյն Քրիստոս գլուխը, անոր Քրիստոս հաւատոյ առարկան եւ Քրիստոս կեդրոնը փոխելով՝ Քրիստոսի տեղը Պապ մը անոր գլուխ՝ անոր հաւատոյ առարկան՝ անոր կեդրոնը ճանչնալով՝ եւ Հռովմէական եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցիէն բաժնելով՝ զատ դրութեան մը ներքեւ ամփոփեցին ու անոր պաշտպանութիւնը Պապական աշխարհային զօրութեան ձեռքը յանձնեցին:

Կ'երեւի որ աս դրութիւնը մինչեւ հաստատութիւն գտաւ, երկար ատեն շատ ընդդիմութիւններու հանդիպած է մինչեւ անգամ նոյն իսկ Հռովմէական եկեղեցւոյն բարի Պապերէն, որոնցմէ մէկն է սուրբ սեպուած Մեծն Գրիգորիոս Պապը, որ այնպիսի անիրաւ պահանջմունքներ ժողովուրդէն ընելու Աստուծոյ վախնալով՝ այսպէս կ'ըսէ. «Ո՛վ որ իւր սրտին հպարտութեամբ ընդհանրական Եպիսկոպոս կ'կոչէ ինքզինքը եւ կամ կ'ուզէ որ աս անունը տան իրեն, Նշան խորոշեմ է »: (Մեծն Գրիգորիոս, Գիրք Ա, Թուղթ Լ.): Նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքին հետ ըրած վէճին մէջ կը հաստատէ թէ՛ «Ո՛վ որ ինքզինքը աշխարհիս մէջ ընդհանրական Եպիսկոպոս կամ գլուխ Եկեղեցւոյ անուանէ, չոր՝ հեքեթիոս՝ հոյհոյական՝ Քրիստոնէութեան դէմ եւ ստրանայական գործ է ըրած կ'ըլլայ »: ուստի Լուսաւորիչ, Սահակ, Մեսրոպ, որ Պապական դրութիւնը հաստատուելէն եւ աս սուրբ Գրիգորիոս Մեծն Պապէն առաջ, (որ 304 թուականին մեռաւ) չորրորդ դարու հայրապետներն են, անշուշտ անոնք ալ սուրբ Գրիգորիոս Պապին պէս՝ Հռովմէական եկեղեցւոյն եօթներորդ դարու մէջ նորահաստատ Պապական

դրութիւնը, չար՝ հերեցիկիստական՝ հայհայական՝ Քրիստոնէութեան
 դէմ եւ սարսնայական գործ ճշ համարելով՝ Առջին, եղեյք՝ պիտի
 աղաղակէին ընդհանուր եկեղեցւոյն հետ, եթէ ողջ ըլ-
 լային։ Ուրեմն սուտ է նաեւ ան ըսածնին, թէ Պապա-
 կան դրութիւնը Լուսաւորչական Քրիստոնէութեանէն հին
 է։ Աս Պապական դրութեան մէկ բնութիւնն է, որ ինչ
 որ չէ նե՛՛ ան ըլլալ կ'ձեւանայ, եւ ինչ որ է նե՛՛ ան չեմ
 կ'ըսէ, ու իր էութիւնը ծածկելով՝ Լուսաւորչական հը-
 նութիւնը՝ Լուսաւորչական եկեղեցիէն կ'առնու ու Պա-
 պական դրութեանը կու տայ։ Եթէ Պապադաւանից ըսա-
 ծին պէս Պապերը անսխալ են, ուրեմն Մեծն Գրիգորիոս
 Պապն ալ անսխալ էր, եթէ անսխալ էր, ուրեմն իր բո-
 լոր յաջորդները չար՝ հերեցիկո՞ւ հայհայե՞լ սարսնայական եւ Քրիս-
 տոնէութեան հակառակ ճարտիկ էին։ Եւ իրօք ալ անանկ էին,
 կ'ըսէ, Կարդինալ Պարոնիոս Հռոմէական պատմիչը իր
 տարեգրութեանց մէջ․ « Հարիւր յիսուն տարիի չափ ժա-
 մանակ՝ Հռոմի Պապերուն բոլորն ալ ուրացող էին, եւ
 ո՛չ թէ Առաքելական քրիստոնեայք․ պոռնիկներու զօ-
 րութիւնով ու Թոպրանայի իշխաններուն բռնութիւնովը
 Պապական դահը կ'նստէին։ Ասոնք յետին աստիճան ա-
 նարգ ու խիտա մնասակար բարուց տէր եւ ըստ ամենայնի
 ապականեալ ըլլալովնին մէյմէկ հրէշ էին »․ (Տարեգիր
 յամի Տեառն 827)։ Ուրեմն Լուսաւորիչ Հոսոթ Բողեն՝ հնոցէն
 քողատ էր Չանը ըսելին այն աստիճան սուտ է, ինչ աստի-
 ճան որ իրաւամբ է Մեծն Գրիգորիոսին՝ ինքզինքնին գլխի
 Եկեղեցւոյ եւ ընդհանրական Եպիսկոպոս կոչողները չար՝ հերետի-
 կոս՝ հայհայիչ՝ սատանայական եւ Քրիստոնէութեան հա-
 կառակ մարդիկ անուանելը․ նոյնպէս ալ Կարտինալ Պա-
 րոնիոսին ըսածները։

Երրորդ՝ սուտ է ան ըսած խօսքը թէ՛ « ամենէն զբաւոյր
 բարոյականութեանը Պապական դրութեան մէջ միայն կ'գրու-
 նուի, անկէ դուրս գանուած բարոյականութիւնը շատ
 տկար է »։ Սակայն նոյն իսկ դրութիւնը ընդունող Հը-

ուովմէական պատմիչներն ալ ճիշդ ասոր հակառակն ըլլալ կ'ցցունեն՝ անոր ամենափառաւոր եւ կատարեալ զօրութիւնովը պսակուած դարերուն մէջ. այսինքն՝ անոր ծնած է. դարէն մինչեւ ծՁ. դարը. (վասն զի աս դրութիւնը ուրիշ կերպարանք առաւ Լուտերէն ետքը) .

1. Կ'ցցունենք ան ամեն դարու մէջ գտնուած ընդհանուր ժողովուրդին բարոյականութիւնը, որ աս Պապական դրութեանը ազդեցութեանը տակն էին : Սօսիկայ ցցունելու համար բերած վկայութիւննիս ճոյայի Քաղաքավարութիւն գրքէն է, որ աշխարհաբառ հայերէնի թարգմանած է Պատուելի կոչուած Պրուսացի Չամուրձին :

Ը. եւ Թ. դարուն մէջ « Կ'երեւի որ, կ'ըսէ, Գաղղիայի մէջ քանի մը վանքեր կային որ ողջախոհութեան դէմ մեղքեր եւ տղայ անցնելներ պակաս չէին » : Սուրբն Վնիսիական կ'պատմէ, որ « Ինկիլիզ ազգին խաթունները կրօնաւորութիւնները Հռոմ ուխտի երթալով՝ իրենց ողջախոհութիւնը կ'կորսնցնէին » :

ԺԳ. դարուն մէջ « Կրօնական բարեպաշտութիւնը՝ տգիտութիւնով՝ օրէնքներով եւ սովորութիւններով բարուց ապականութիւնը շտկելու կարող չեղաւ : 1096 էն մինչեւ 1291 թիւը՝ բազմաթիւ մարդիկ կրօնական նախանձով վառուած զէնք կառնէին սուրբ Գերեզմանը իրենց իշխանութեան տակ առնելու համար . շատ դարձելի մոլորութիւններու տեսարան եղաւ ամեն տեղ . Ուխտաւորները ու խաչակիր զօրքը Եւրոպայի մոլորութիւնները Սօխ, Ասիայիները Եւրոպա տարին : Շատ հեղինակներ կ'զրեն որ բերդի եւ քաղաքի տէր պարոնները իրենց իշխանութեանը տակ եղողներուն մէկը հարսնիք մը ըներ նէ՝ իրաւունք կ'սեպէին հարս առաջին գիշերը իրենց տունը առնել : Աս սովորութիւնս կար մինչեւ ծԵ. դարը Եւրոպայի մէջ :

ԺԵ. դարու մէջ Կարոլոս Գեղեցիկ ըսուած իշխանին օրը՝ Կասքոնեայի պատմութիւնը անհարազատ զուակնե

բոււ եւ աղջկորդիներուն ոտք ելնելնին կ'պատմէ , ըսելով .
 « Ասոնց ոտք ելնելնուն պատճառն էր , որ իրենց հօրը
 բերդը հօրերնուն հարազատ տղոցը ձեռքէն առնեն » .
 Ամենեւին երկբայութիւն չվերցնել , որ դէպ 'ի ժե՛ղա-
 րուն կէսերը ասանկ թոյն շինելու եւ ծածկապէս մար-
 դու տալու եւ սպաննելու սովորութիւնը շատ տարած-
 ուած էր Հռոմ եւ Նաբօլի . Ֆրանսայի մէջ եւ մասնաւո-
 ղապէս Փարիզ քաղաքը էն ծայրի աստիճանը հասած էր
 1670 թիւին Ահա աւ էր Ընդհանուր ժողովրդեան
 բարոյականութիւնը , ո՛չ թէ «Մասնաւոր պարտաւորութիւն» էր » .

2. Յցունենք Պապական դրութեանը մէջ գտնուող
 եկեղեցականաց բարոյականութիւնը .

Ժ. դարուն մէջ Պէթինել՝ 900 թուէն ետքը ազի-
 տութիւնը՝ մարդուս բարուց վրայ ի՛նչ ազդեցութիւն
 ընելը լստած ատենը , կ'ըսէ թէ՛՝ ազիտութեամբ գրքեր ,
 ուսմունք եւ լեզուազիտութիւններ կորսուեցան . Քրիս-
 տոնէական եւ քաղաքական օրէնքներն ալ մոռցուեցան .
 Քրիստոնէական վարդապետութիւնը ու բարոյականը մին-
 չեւ ժողովուրդին հովիւներուն , եկեղեցւոյն պաշտօն-
 եայներուն ալ մտքէն ելան , մանաւանդ որ աւրողը իրենք
 եղան . Ուստի առաքինութիւններն ու մոլորութիւնները ի-
 րարմէ տարբերելու շատ բան չմնաց . շուտեան , մարդաս-
 պանութեան , սոցապոլիտիկութեան յանցանքները այնքան
 թեթեւցան , որ հարուստները ստակ վճարելով թողու-
 թիւն կ'գտնէին , հօր մարդիկ առանց ստակի ալ կրնա-
 յին թողութիւն առնել . Բան գիտնալը՝ ծիծաղելի եւ
 պախարակելի բան մը եղած էր . նոյն իսկ օրէնքները եւ

* Քրիստոսական դրութեանը մէջ գտնուող մենք Նուսա-
 լորչական Հայերս՝ Մասնաւոր պարտաւորութիւններ կրնանք ըսել մեր
 եկեղեցւոյն մէջ երբեմն գտնուած մէկ քանի մարդկանց , ե-
 րկցանց , վարդապետաց եւ կաթուղիկոսաց վառասիրութեան
 դործերը , ո՛չ թէ Պապադուանք :

դատաւորներն ալ համարձակութիւն եւ ազատութիւն կու տային ասանկ գէշութիւններու . . . : Բլադինա , Գեներարդոս , Սգելա եւ Բարոնիոս եկեղեցական պատմիչները կ'ըսեն թէ՛ աս ատեններս բոզերը այնքան շատ էին , եւ խօսքերնին այնքան անցուկ էր , որ մեծամեծ պաշտօններ տալու մարդոց ընտրութիւնն ալ ասոնց միջնորդութեամբ կ'ըլլար . եկեղեցական մեծեր ալ կրնային դնել . Ինկիլիզի Էտկարտ թագաւորը իր թագաւորութեան բոլոր մեծերը մէկտեղ կանչելով՝ մեծ ժողովք մը ըրաւ . ան տեղը ճառ մը խօսեցաւ , որուն մէջ բոլոր հասարակութեան գայթակղութիւն տուող մոլորութիւնները եկեղեցականաց վրայ կ'ձգէ , եւ իրենց գինովութիւնը , խաղ խաղալը եւ անպարկեշտ լոբութիւննին երեսնին կու տայ , եւ առանց խօսքով ծածկելու յայտնի կ'ըսէ , որ եկեղեցականաց բնակարանները բողանոց են դարձեր . . . :

ԺՎ. դարուն մէջ՝ 1003 թուէն մինչեւ 1099 թիւը քսանէն աւելի ժողովքներ եղած են , որ եկեղեցականներուն անկարգ վարքը շտկեն թէ՛ քահանաներուն եւ թէ կրօնաւորներուն : Այս ժողովներուն կանոններէն կը սորվինք թէ՛ քովերնին շատ ալ կնիկ մարդիկ կ'գտնուէին . անհարազատ տղայք ալ կ'ունենային , եւ ամենը մէկ տեղ կ'բնակէին . . . : Հասարակաց վարքին գէշութիւնը շատ մարդու ալ հաւտացուց թէ աշխարհիս վերջը մօտեցած է :

ԺՎ. եւ ԺԲ. դարերուն մէջ՝ մարդ մը ասոնք տեսնելով կրնար ըսել որ գողութիւնը , կին յափշտակելը եւ բռնադատելը ան ատենուան պարօններուն իրաւունքը եղած էր : Աղջիկներն եւ կնիկները վանքերուն քովերէն անցնելու ալ ապահովութիւն չունէին : Կրօնաւորները մէկ որս մը բռնելու որ ըլլային , որսը ձեռքէն չվախցընելու համար՝ վրայ եկողին գէմ կ'կենային . եւ թէ որ գլուխնին շատ նեղի գար նէ , վանքին պատին վրայ սուրբի մասունք կ'բերէին , եւ ան ատենը սովորաբար ան վան-

քին վրայ գացողները՝ ջերմեռանդ պատկառանքէ մը թրու
 նուեղով ետ կ'ըբաշուէին, վրայ քալելու չէին համարձա
 կեր Նոյն մատենագիրը ուրիշ մէկ տեղ մ'ալ ա
 սանկ կ'ըսէ. « Մէյ մ'ալ ծԳ. դարուն վրայ աչք նետենք
 նայինք՝ Հազար կերպ անկարգութիւններով աղտոտեցաւ
 աս դարս, որ ետքի դարերուն ալ օգտեց: Ան ատենները
 անանկ եկեղեցականներ կ'տեսնուէին, որ հազուատի ան
 պարկիշտութեան հետ աւելի պախարակելի վարք մ'ալ
 ունէին. վինետուն կ'երթային, զազանամարտութեան
 եւ մենամարտութեան տեղերը կ'մանէին, եւ յայնապէս
 հարձ կ'անուցանէին՝ ան ալ մէկ հատ մը չէ »

ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն մէջ բարուց ապականութիւ
 նը այնքան ընդհանուր եղած էր, որ Ինկիլիզի Ը. Հենրի
 կու թագաւորին առաջարկեցին թէ՛ շնութեան առաջը
 առնելու մէկ հատիկ հնարք՝ յանցաւորը մեռցնելն էր :
 Երբ վարուց աւրուելու նշան կ'տեսնեմք եկեղեցականնե
 րուն մէջ, որ ժողովրդեան հովիւ եւ օրինակ պիտի ըլ
 լան, իրաւունք ունիմք անկէ հետեւցնելու թէ՛ ժողո
 վըրդեան մէջ շատ աւելի եղած պիտի ըլլայ, եւ այն եւ
 այն : Ա. յաշարիս բաւական թող ըլլայ Պապական եկեղեց
 ւոյն եկեղեցականաց բարոյական ընդհանուր ապականութեան համար
 բերած վկայութիւննիս :

Եւ ինչ

Պապական դրութիւնը իր վառքովը եւ իր զօրու
 թիւնովը պատկուած այնքան դարերը, ի'նչպէս գի
 տութիւնը՝ ապականութիւնը եւ մոլութիւնը հոստարա
 յէ՛ տիրապետած էր թէ՛ ժողովրդոց եւ թէ՛ եկեղե
 ցականաց վրայ, եւ թէ՛ Հռովմի մի՛ սուրբ՝ ընդհանրական
 եւ առաքելական երեւակայեալ եկեղեցին ի'նչ բաներու
 աման եղած էր :

Մենք մեր վկայութիւնը յառաջ չբերած, ամեն բա
 րոյական մարդ կրնայ խոնստասիրել այսպիսի խոցոտ մարմ
 նոյն զլուխը ի'նչ վիճակի մէջ գտնուիլը : Պապերուն՝ ե
 կեղեցւոյ անսխալ զլուխներու բարքն ալ ան աստիճան

ապականած աւրած էր, որ մենք ալ Սիօ կայսեր հետ կ'ըսենք թէ՛ եթէ թաարոնի խաղարկուի մը համար պատմունի նէ՛ մարդ շատ կ'ամչնայ, Բայց մենք՝ ոչ միայն կամչնանք, այլ եւ Հայկական հրապարակը պտրտած տեւրակներուն հեղինակացը ամբողջ Հայոց ազգը մէկ խօսքով դժոխքը խրկելու անգթութեանը եւ տմարդութեանը դէմ՝ մարդավար եւ քաղաքավար գանուելով՝ զանց կ'ընենք անոնցմէ ամեն մէկը յակտնէ անուանէ իրենց պղծագործութիւններովը, սրբապղծութիւններովը եւ ազգապղծութիւններովը հոս յիշատակել, զորոնք՝ Կարդինալ Պարոնիոսին ըսածին՝ պէս ահանատես չեղողը շատ դժուարաւ պիտի հաւատայ: Զորն ասեմք կամ զորմէ ճառեմք, զի անթիւ են Պապական սոսկալի դրութեան մէջ գտնուած ժողովրդոց, քահանայից, վարդապետոց, եպիսկոպոսոց, սրբազան եւ անխալ Պապից առ հասարակ սրբապղծութիւնները, ազգապղծութիւնները, մարդասպանութիւնները, եւ ամեն տեսակ եղեռնագործութիւնները, այնպէս որ Հռոմի եկեղեցւոյն մէջ մեծ անուն ունեցող Տ. Էսթէս անուն Գաղղիացի մատենագիրը՝ որ ժ.Ձ. դարուն մէջ կ'գտնուէր, սա վկայութիւնը կու տայ: Ստակէ 'ի զատ ուրիշ ամեն բան ներելի է յաւիրչտակել: ամեն արգիլեալ բանի հրաման կայ: Գրեթէ ամենեւին արգիլեալ բան չկայ, որ ստակով գործածելը ներելի չըլլայ, ինչպէս որ Հորասն ալ իր դարուն համար կ'ըսէ. ամենէն մեծ մեղքն՝ որ կրնայ մարդ գործել նէ, աղքատ ըլլալն է: Մտթալի՛ պատմութիւն . . . : Քահանայից հարձ պահելու թոյլտուութեան գինը միայն 10 շիլինկ 6 բէննի էր, որ 60 ղուրուշի չափ կ'ընէ: Ահա ան մտմտուքներն ընողին ըսած « ամենազբաւոր բարոյականութեանը սրբութեան օրնուկը տասնինութեան ապարկելնը եւ առաջինի դեղատոմսները Պապական եկեղեցւոյն ծոցը կ'գրնուին » խօսքերը եւ Հռոմէական պատմչաց տուած հակառակ վկայութիւնները 'ի միասին Սանքէսին եւ Էսքոպորին տանելու

է, որ անոնք իրենց նուրբ մեկնութիւններովը պարզաբանեն : Մենք ամեն ծառ իր պտղէն ճանչնալու սկզբմամբ, Պապապաղաւան եկեղեցւոյն անհաղթօրէն ըսուած բարոյականութիւնը իր գործքերէն ճանչցանք, առանց անոնց տուած նուրբ մեկնաբանութեանը :

Յարգել՝ ընթերցողք, Հռոմէական մատենագիրներուն տուած վկայութեանցը մէջ դիտելու արժանի ամենագլխաւոր կէտ մը կայ, որ սա հետեւեալն է : Անոնք՝ Հռոմէական եկեղեցւոյն անառակութեան անդիլի ծայրը հասած ցցունելու ատեննին, միանգամայն կ'ցցունեն կորթէ՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն ամենահաստատ կարծուած Պապական յաջորդութեան շղթային օղակը՝ թէ՛ բարոյապէս եւ թէ՛ օրինաւորապէս բրթած է . ինչպէս Կլինեպրանդ Հռոմէադաւան մատենագիրը՝ 1033 երորդ տարւոյն վրայ խօսած ատենը ասանկ կ'ըսէ . « Ահա աս օրերս Պապերը ոչ թէ Էդուարդեմբ՝ այլ Կոյսերներուն կամօքը Պապութիւն առնելուն համար՝ մէյմէկ հրէշ են : Այսպէս օրինաւոր յաջորդութիւնը վերջացաւ . Անտիքոս թագաւորին օրովը Հրէից ժողովուրդներուն մէջ եղածին պէս » . Աս մատենագիրը իրաւունք ունէր այսպէս ըսելու . երբ Պետրոս առաքելոյն երեւակայական գահուն վրայ մի եւ նոյն ժամանակ իրար բանադրող եւ իրար սատանայ կանչող երեք Պապեր կ'նստէին նե՛ անոնցմէ մըրը Պետրոսի օրինաւոր յաջորդը պիտի սեպէին : Կամ անոնցմէ միայն մէկը օրինաւոր յաջորդը պիտի սեպէին կամ երեքն ալ՝ ոչ օրինաւոր : Եթէ այս ինչ Պապը օրինաւոր սեպէին՝ անդիւն միւս երկուքը այն օրինաւոր յաջորդ սեպուածը սատանայ կոչելով՝ թէ՛ անիկայ եւ թէ՛ անոր եկեղեցիները կ'բանադրէին . եւ որովհետեւ Պապական եղողը՝ Պապը անսխալ ճանչնալու է, ուրեմն միւս երկու Պապերուն անսխալութեամբը Պապական եղողը՝ կամ օրինաւոր յաջորդ սեպած Պապը սատանայ կոչելով բանադրեալ սեպելու է, եւ կամ երկու անսխալ Պապերը՝ օրինաւոր սեպած Պապին անսխալու

Թեամբը ինքն ալ սատանայ եւ բանադրեալ սեպելու է : Աս անլուծելի խնդիրը մարդուս բանականութեան դէմ գալուն համար՝ անուրանալի ճշմարտութիւն մըն էր հետեւեցնելը թէ՛ օրինաւոր յաջորդութիւնը Հոմերական եկեղեցիին օրինաւորապէս վերջացած է : Մինչեւ հիմայ Հռոմէական մատենագիրներէն մեր յառաջ բերած վկայութիւնները՝ Պապական դրութիւնը ծնող է : դարէն՝ մինչեւ Բողոքականութիւնը ծնող ծագ. դարուն Հռոմէական եկեղեցւոյն բարոյականի Ընդհանուր ապականութիւնը յցունելու համար էր, եւ ոչ թէ Մասնաւոր զարգացմանը : Բայց կը ցաւինք ըսել թէ՛ ատ եկեղեցին իր բարոյական տրամադրութիւնը բոլորովին խանգարած ըլլալուն գոհ չըլլալով՝ անկէ ետեւ անոր վրայ այնպիսի վարդապետութիւններ եւ սկզբունքներ ալ աւելցուց, որ կարծես թէ աս եկեղեցին միտքը դրած էր Քրիստոնէութիւնը թէ՛ բարոյականօրէն եւ թէ՛ վարդապետօրէն խանգարել վարձգել :

Երբ Պապական եկեղեցին Եւրոպայու մէջ երեւան երած Բողոքականութեան երեսէն ստակացած կ'սարսաւիէր, երբ եկեղեցին օր օրի վրայ կ'սարսաւէր, ու Պապին թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ մարմնաւոր իշխանութեանց մեծ գորութիւնը կ'կործանէր, ահա Իգնատիոս Լոյոլա Հռոմի ան նշանաւոր ախոյեանը ծնաւ 1491 ին, Ասիկայ 1513 ին Գաղղիոյ եւ Գերմանիոյ մէջ եղած պատերազմին դէշ վիրաւորուելէն եւ ըսնդնալէն ետեւ՝ որոշեց, որ զինուորութիւնը ձգէ՝ սուրբ մը ըլլայ : Երուսաղէմ գացած ըլլալով՝ որպէս թէ հոն յայտնութեան մը հանդիպած՝ իր միտքը դրած Յիսուսեան անունով ընկերութիւնը կազմելու ղիտաւորութեամբ հայրենիք դարձաւ, ու փոքրիկ ընկերութիւն մը կազմեց : Լոյոլային կազմած ընկերութեան նպատակն էր մարդուս անձնական կամքը՝ խղճի եւ մտաց ազատութիւնը գերի ընել, զանի լոկ գործարանաւոր մեքենայի մը դարձնել, Բողոքականու-

Թեան՝ Հռոմի եկեղեցիին մէկ դռնէն պարպածը միւս դռնէն լեցընել, եւ Պապին վերաւորուած եղջիւնները բժշկելու համար դեղ եւ դարման գանելու ելնել: — Բայց ի՞նչ միջոցաւ . յառաջագոյն բացուած վէրքին վրայ աւելի վտանգաւոր վէրք մ'ալ բանալով:

Բասկալ գիտնական եւ ջերմեռանդ Հռոմէականը աղէկ տեսնելով եւ զգալով Հռոմի եկեղեցւոյն վարդապետութեանց եւ բարոյականի խանգարմունքը, թէպէտ եւ շատ ջանք ըրաւ օգնութիւն մ'ընել, սակայն զուր աշխատութիւն էր ըրածը: Աս նպատակով իր գաւառական նամակները գրեց Յիսուսեանց բարոյական եւ քաղաքական սկզբունքները յցունելու համար: Բասկալի Խորհրդածութիւնը Հայերէն լեզուի թարգմանուած է, սովոր կ'ուզէ անոնց վրայ ընդարձակ տեղեկութիւն ըստանալ, թող կարդայ անիկայ որ աղէկ հասկընայ, թէ Պապական դրութիւնն՝ իր նեղն ինկած օրերը իբրեւ հոգեզերծ խարսխի (ճան դուրթարան տեմիրի) ինչպիսի վարդապետութեանց եւ սկզբանց ապաստանած էր, որանց մէկ քանին մենք ալ յառաջ պիտի բերենք հոս տեղ Հռոմի եկեղեցին իր բարոյականի խանգարմանը վրայ վարդապետութեանց խանգարումն ալ աւելցնելը յցունելու համար: ուստի

Զորրորդ՝ սուտ է ան ըսուած խօսքը, թէ « Քիսպոս նեոսթեան օգնէ ասեւնն աւելի ճշդ տրամաբանութեան զարդապետութեանը, ասեւնն աւելի վառուկ գիտցմունքը, սրտաշարժ օրհասարանները եւ անբաւեր յաղթութեանը օրհայն Հռոմի եկեղեցւոյն օգն զգաւծ է »: Բայց ատ եկեղեցւոյն անկեղծ և հաւատարիմ մտատենագիրները ճիշդ անոնց հակառակները կ'գտնեն, ինչպէս .

1. Հասանկանոսթեան զարդապետութեանը, որով երկու ներհակ բաներ մի եւ նոյն ատեն կրնան երկուքն ալ հաւանական ըլլալ եւ հետեւաբար ապահով:
2. Հերեդիսի մը երգամբ եղած իտտամոնէր ասրեւոս անբոսմոնէր: Սիճիամանտ կայսրը՝ Կարոլոս Ե. ին թագադրութեան օրը՝

Երգմամբ խոստացեր էր Սպանիայի մէջ դանուող Մուրե-
լը պաշտպանելու : Բայց Կղեմէս Է. Պապը ստիպեց զին-
քը որ ան ահեղ երգումը աւրէ , եւ ան խաղաղ եւ հը-
նազանդ Մահմէտականները միլիոններով աքսորէ , կամ
Սրբաբննութեան սոսկալի տանջանացը մատնէ : Աս մէկ
կայսրի մը ըրած ամենասնարգ եւ անդութ եղեռնագոր-
ծութեանը լիակատար ներողութիւն տուաւ Պապը :
Երգմամբ հաստատուած խոստման զանցառութեան ինչ
անարգ բան ըլլալը՝ հեթանոս կռապաշաները Հռոմէա-
կան անսխալ եկեղեցւոյն անսխալ Պապէն աւելի զգա-
ցած են : Կանայի պատերազմէն ետեւ՝ Աննիբազ իր բըռ-
նած գերիներէն տասը հոգի Հռոմ խրկեց , որոնք երգ-
մամբ խոստացած էին , որ եթէ ուրիշ բազմաթիւ Հռո-
մայեցի զինուորաց համար փրկանք չկարենան ընդունիլ ,
կրկին ետ դառնան : Հռոմի համարակալները աս երգման
վրայ հաստատ չկեցողները վատահամբաւութեան դա-
տակնիքովը նշաւակեցին , եւ մինչեւ իրենց կենացը վեր-
ջը ժողովոգեան ամենաստորին կարգը դասեցին :

3. Արքայապանութեան սրբօնութեան : Յակոբոս Կղեմէս ա-
նուն կրօնաւոր մը Գաղղիոյ թագաւոր Հենրիկոս Գ. ը որ
Պապին հետ կռիւ ունէր , սպաննելուն համար՝ ինքն ալ
սպաննուելով սուրբի եւ մարտիրոսի կարգն անցաւ Հը-
ռոմի Պապի եւ եկեղեցականաց ձեռքովը :

4. Դիպոմորոնիանը ուղղելու վարդապետութեանը : Անով
մարդ կրնայ ամեն չարութիւն գործել , միայն թէ չա-
րութիւն մը գործած ատենը՝ անոր հակառակ բարի
դիտաւորութիւն մը ունենայ : Զորօրինակ , ան մարդը՝
որ ուրիշէ մը ապտակ ուտէ , կրնայ ան զարնողը մեռցը-
նել , բայց չէ թէ անկէ վրէժ տանելու դիպոմորոնիանի : այլ
վարդապետութեան խալըսելու դիպոմորոնիանի : Յիսուսեան ըն-
կերութեան փառքը եւ պարծանքը եղող մեծապատիւ
Մովնան կ'ըսէ , թէ « ինքը չհամարձակիր դատապար-
տել ու մեղաւոր սեպել ան մարդը , որ կը մեռցընէ ու »

րիշք մէկ ոսկիի կամ անկէ պակաս արժողութեամբ բան մը իրմէ գողնալու զիտաւորութիւն ունենալուն համար (Հատոր Գ. Ճառ Գ. Վիճ. 16): Թոններոս, Մովսէսն, Էսքոպար, Պէքան, Ռիճինալտոս եւ շատ ուրիշները մի եւ նոյն խօսքով կ'ըսեն, թէ « եկեղեցականներուն ու նաեւ կրօնաւորներուն հրաման կայ, ոչ միայն իրենց կեանքը, այլ նաեւ իրենց ստացուածքը պաշտպանելու համար. (Հատ. Ե. Վիճ. 36. Թ. 48),

5. Սնանկացողներու համար կանոններ: Անոնք թէ որ բաւական ստացուածք չունին չափաւորապէս ապրելու, ու իրենց պարտքը վճարելու, անոնց հրաման կը տրուի ստացուածքնուն մէկ մասը պահել, ու իրենց պարտատէրներուն առջեւ զիրենք բացը ելած ցցունել: Էսքոպար՝ Յիսուսեանց հեղինակներէն ժողովելով, իր երրորդ ճառին մէջ սա հանրական կանոնը կ'գրէ. « Ամօթալից ճամբաներով վաստակուած ստացուածքը, ինչպէս է սպաննուած թիւներ, անիրաւ վճիռը, անպարկեշտ գործողութիւնը եւ այլն, մարդ կրնայ օրինաւորապէս ժառանգել, ու բնաւ պարտական չէ դանոնք ետ տալու »:

6. Ծնունդէն համար կանոն: « Խղճմտանքով ու բաւաւոր իրաւունքով մարդ պարտական է աւելի բան վճարել գաղտուկ շնութեան, քան թէ յայտնի շնութեան... նոյն բանը հասկընալու է կուսի՝ կարգուած կնիկան ու մայրապետի վարձուն ալ, Ֆիլիստիոս (Ճառ 31. Գլ. 9. Թիւ 221):

7. Բացարձակ հրաման սպաննուելու: « Հրաման կայ երկգիւմի բառեր գործածելու, այնպէս որ՝ ուրիշին ուրիշ կերպով հասկցընէ, ու ինքը ուրիշ կերպ հասկընայ, ինչպէս որ Սանքեզը կ'ըրուցէ (Գործ. Բար. Գլ. 2. Թիւ 13) նաեւ « Մարդ կրնայ երգում ընել, թէ ան բանը չէ ըրած, թէ եւ անիկայ իրաւցընէ ըրած ըլլայ, ինքը մտքին մէջէն անցընելով թէ՛ անիկայ այն նաև օրը չէ ըրած: Մէկ մարդ մը ստախօսութենէ խալըսելու համար

ուս կերպով երգում ընելու է : Ես ^հերգում կ'ընեմ, որ
 ու Բունը լի՛ք բարձր ձայնով ընելու է, ցած ձայնով
 ալ ոչոր պէտք է ըսէ : աս կերպով ճշմարիտը ըսած կըլ-
 լայ ու ստախօս չըլար : (Փիլիսոսփոս Ճառ Եկ. Գլ. ԺԱ.
 Թիւ 328) :

Տ. Կաթողիկոս-Նեան Երաման : « Երբ աս բանը կ'ըլլու-
 աղջկան համահաճութեամբը, թէպէտ եւ անկէ հայրը
 գանգատելու պատճառ ունենայ, ու թէ՛ աղջիկը եւ թէ՛
 ան մարդը՝ որուն հետ որ շնութիւն ըրաւ, անոր անի-
 բաւութիւն մը ըրած չեն ըլլար . . . վասն զի աղջիկը
 ինչպէս որ իր մարմնոյն տէրն է նէ, այնպէս ալ իրեն կու-
 սութեանը տէրն է : իրեն աղէկ երեւցած բանը կրնայ իր
 մարմնոյն ընել, միայն մեռցնելէն կամ իր անգամները
 կտրելէն ետ պիտի կայնի » : (Հայր Պանիրն՝ Բովանդա-
 կութիւն Մեղաց ըսուած գրքին մէջ երես 148), Աս բա-
 նին վրայ հեթանոս Բանաստեղծի մը դաղափարը՝ ուղ-
 դափառ Կաթողիկէ Սատուածաբաններուն դաղափարէն
 հազարապատիկ մաքուր է . քանզի անիկայ կ'ըսէ թէ՛
 « Մէկ աղջկան մը կուսութիւնը բոլորովին իրեն չվերա-
 բերիր, մէկ մասը իր հօրը, ու մէկալ մասն ալ իրեն մօրը
 կ'վերաբերի, եւ առանց անոնց հաւանութեանը անիկայ
 չ'կրնար տալ, եւ ոչ իսկ ամուսնութեան համար » :

Ահա՛ սիրելի ընթերցողք, Պսպական եկեղեցւոյն
 մէջ գտնուած, ասելէն ասելի ճշոր առաքինութեան վարդա-
 պետութեանն երան հակառակ մտլութեան վարդապետութեանն երբ . ու
 մեկն ասելի վախճան զգացմանց հակառակ բարոյական անգրայտութե-
 նը եւ սրտալիզ անբոխ քեանքանները ի՛նչպէս պայծառ կ'տես-
 նուի կոր ան ամենուն որ տեսնելու համար աչք ունին :

Հինգերորդ՝ սուտ է ան ըսուած խօսքը թէ՛ Եր-
 օտան, Աւերիկան նուա Հայերը Հոռոհն, այսինքն՝ Հռովեական
 եկեղեցիէն ասին իրենց լուսաւորութիւնը եւ ասին սաստիկը : Աս
 ստութեանը վիայ են անոնց իրենց դպրոցաց մէջ գոր-
 ծածուած դաստիարակութեան ոճը՝ եւ եկեղեցւոյն լու-

տաւորութեան եւ ուսման դէմ ունեցած թշնամական բոլոր գործերը եւ գործածած ամեն հնարքները եւ բռնութիւնները : Աս ստութիւնը ցցունելու համար մէյ մը Պապական դրութիւնը դարերով թաղաւորած երկիրները աչքէ անցնենք թէ՛ ի՞նչպէս էր անոնց դաստիարակութիւնը , եւ հասարակութիւնը ի՞նչ աստիճան լուսաւորութիւն եւ կրթութիւն ունէր :

Իտալիայի՝ Սպանիայի՝ Փորթուկալի եւ հարաւային Ամերիկայի մէջ առ հասարակ տգիտութիւնը տիրապետած էր , Պապականութեան լծէն ազատուած երկիրները ուսման եւ կրթութեան մէջ հսկայաքայլ յառաջ գացած ատեննին : Բարեկարգ դրութիւնով հաստատուած դպրատուն մը չկար : Ան ատենը ռամիկ ժողովրդոց արգէտ մնալը բարի կ'սեպուէր , որ ջերմեռանդ եւ եկեղեցւոյ հնազանդ մնան : Կ'վախնային որ միտքերը լուսաւորուելու ատեն Պապականութեան լծէն ազատելու հնարքը փնտռելու ետեւէ կ'ըլան : Ասոր համար զանց կ'ընէին հասարակ մարդոց կրթութիւն տալը , եւ անանկ անյաղթելի արգելքներ դրին լուսաւորութեան եւ դաստիարակութեան հասնելու ճամբուն վրայ , որ բարի կրթութիւն առնելու մեծ բաղձանք ունեցողներն ալ յուսահատ մէկդի կ'քաշուէին : Պապական երկիրներուն դաստիարակները Յիսուսեանք ըլլալուն համար բարձրագոյն դպրոցները եւ վարժարանները ըստ մեծի մասին անոնց ձեռքն էին : Յիսուսեանք՝ Պապական դաստիարակաց լուսաւորութեան եւ կրթութեան համար բռնած ոճերնին՝ մինչեւ հիմայ Պապադաւան երկիրները ի՛նչ ողբալի վիճակի մէջ ձգած ըլլալնին ցցունելու համար մէկ քանի հրոչակաւոր հռոմէականներէ արժանահաւատ վկայութիւններ յառաջ բերենք , որոնք անձամբ բանին մէջն ըլլալով աղէկ որոշմունք ըրած են եւ մեզ ալ համարձակ ցցուցած են :

Քուզան՝ մեծահամբաւ Գաղղիացի փիլիսոփան Յի-

սուսեանց՝ վարժարաններուն ու ճեմարաններուն վրայ խօսած ատենը կ'ըսէ թէ՝ « Յիսուսեանք ան իրենց պարծանք ըրած քաջ դաստիարակութիւնն տալու ճարտարութիւնը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ պատանեաց վարքը լրտեսելու անարգ դրութիւն մը, աղէկ ոճով բան մը սորվեցուցած չունին դպրոցներնուն մէջը. Եստ ծախքեր կ'ընեն, շատ աչք խաբող եւ սնտոի հանդէսներ կ'կատարեն ՚ի ցոյց, աղայոց ծնողքը խաբելու համար » : Միշէ Գաղղիոյ վարժապետներէն մէկը կ'ըսէ. « Ասկէ աւելի ի՞նչ բաղձալի բան կայ Յիսուսեանց, որ այնպիսի դպրոցներ ունենան, ուր բան սովորեցնելու հարկ չըլլայ եւ բան սովորեցնող պէտք չըլլայ. Հաղել հազ կրնանք կոր իմանալ ընդդէմ օրինաց ատ ամբալիակ ճեմարաններուն մէջ ինչ դառնալը, ան ալ՝ յառաջ բերած պտուղներնուն վատութենէն : Ասոնց վրայ ունեցած ծանօթութիւններնուն մէկ մասն ալ դասատուութեան գրքերնեն է, քեր ՚ի վերայ Դան դաժնայն անարգ եւ ան իրաւարձեալ գրքերնէն, զորոնք դժբաղդ նորընծայ քահանաները անհրաժեշտ պարտքի տակ են սորվելու » (Երես 4) : Ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ. « Ուրիշ բան չէ ըրածնին, բայց միայն տեսարաններ, հանդէսներ, ակատեմական սուսերամարտութիւններ եւ հոգեւոր մենամարտութիւններ. Ի՞նչ հրաշալի բան, որ մէկ մարդ մը այնչափ գրականութեան զբաղելէն ետեւ, ինչ որ էր նէ՝ նոյն իսկ դատարկ մտքի տէր մարդը մնայ : Ասոր դաղանիքը Յիսուսեանց ընկերութեան դաստիարակութեան ոճը զիտես նէ՝ կ'տեսնես : Անսահման աշխատութիւններ կը բեռնաւորեն դաստիարակածներնուն վրայ՝ բոլորն ալ անպտուղ. կրակին մուխովը կ'խաբխբեն իրական լուսաւորութենէ հեռու պահելու համար. անշարժ կ'կապեն մարդը և անանկ կ'երեւցընեն, որպէս թէ գրական եւ փիլիսոփայական յառաջադիմութեան մէջն է : Պատական դաստիարակ Յիսուսեանք՝ ինչ կերպ լուսաւորութիւն կրթութիւն տալը »

նին՝ իրենց ջատագով Ձերու գրին ըստ բաւականին կ'իմացնէ մեզ, ըսելով թէ՝ « Ինչոր որ նորածին մանուկը խանձարբօք կ'փաթտենք, օրօրոցքը կ'գնենք՝ որ շտակ մեծնան, անոր պէս ալ հարկ է որ՝ եթէ ներելի է ըսել, տղոց կամքը պղտիկուց կապենք, ցուպի եւ դիու պէս ընենք, որ մեծնան նէ կատարեալ հնազանդութիւն ընեն » : (Որո՞ւ, Աստուծո՞յ, չէ՞. հապա՞, Պապին եւ կղերներուն) նաեւ կ'ըսէ Միշէն, թէ « Հնարաւոր բան է որ միտքը՝ բանականութիւնը մեռած կամքով կենդանի մնայ. Ի՞նչ նշանաւոր մարդիկ հանեցիք աս 306 տարուանս մէջ . . . : Ամբարշտութիւն չէ՞ աս հրէշ ձեւացներու արհեստը հոգւոյն վրայ ալ բանեցները, ըսելով թէ՝ ձեռքէդ պիտի առնենք՝ ան բոլոր բաները որ քու էութիւնդ է, եւ անով ես՝ ինչ որ ես նէ, կամքդ ու ազատութիւնդ. Այդպէս անպիտան պիտի մնաս, մենք իբրեւ մեքենայ քեզ պիտի գործածենք. իսկ դուն քու վրագ իշխանութիւն պիտի չունենաս բնաւ » (Միշէ. Երես 336) : Ըսել է որ Պապական եկեղեցւոյն տղոց միտքը լուսաւորելու եւ կրթութիւն միմիայն ոճ՝ն է, էն առաջ տղին կամքը՝ միտքը եւ հոգւոյն գործողութիւնները կապել եւ խղճի ազատութիւնը իրեն գերի ընել. բայց երբ կ'նային որ ան խիստ հալոցէն տակաւին ազատամիտ ելաւ տղան, կ'ըսեն անոր թէ՝ ահա՛ դուն լուսաւորուեցար, կրթուեցար, սորվեցար, փիլիսոփայ եւ Աստուծաբան եղար, երթի՛ տուն քո խաղաղութեամբ, դուն բան չունիս աս մեր միաբանութեանը մէջ. Բայց երբ կ'գիտեն որ Պապամոլ ելաւ, կ'ըսեն անոր, փոխէ կերպարանքդ ու մտի՛ր Պապական աղօրիկը դարձնելու, մինչեւ որ աղէկ մը եփիս ու հասուննաս ան լծոյն մէջ, ու երբ քու լծակցացդ մէջ անդթութեան եւ իմաստակութեան կողմանէ անոնցմէ գերապայծառ երեւնաս, ան ատենը Պապական կառքը լծուելու փառացը եւ շնորհացը կարժանանաս : Վայ՛, հազար վայ՛ ան խղճալի թշուառ ժողովրդեանը, որուն

հարիւրները ՚ի փրկութեան հոգւոյ ան անգութ կեն-
դանեաց ոտիցը եւ ան կառքին դժոխազլոր անխներուն
տակը ճգմուելով եւ ոսկերքնին փշուելով զո՛հ եղած
դացած են ան կառքին մէջ բազմող Զրուանածին չարաս-
տեղծ Արհմնին, որ վեց միլիոն մարդոց արիւն խմած
ըլլալով՝ հիմայ զինովցած ու անսթափելի քնոյ մէջ ին-
հած՝ իր անհարազատ թագաւորութեանը առաջին փառ-
քը կերազէ :

Պղատոն իր աշակերտացը էն առաջ՝ իրենց բան մը
հարցնողին, « Նա սասց » ըսել կ'սովրեցնէ եղեր : Չենք զի-
տեր, ինչո՞ւ համար արդեօք Առաքելոյն ցցուցած սա-
խրատը սկզբունք չեն ըրած թէ՛ « Պարբասը եղի՛ր պարտախոս
դուստր ան ամենուն, որ յեր յոսսոյն պարծաւը կ'հարցնեն », ու հե-
թանոս փիլիսոփայի մը ցցուցած դրութեանը համեմատ՝
իրենց աշակերտները կ'գաստիարակեն : այսինքն՝ երբ բան
մը հարցուի անոնց, եկեղեցին կամ որ նոյն է անոնց հա-
մար՝ կղերները այսպէս կ'ըսեն եւ անոնք այսպէս կ'հաւ-
տան պատասխանել կ'սովրեցնեն, իբրեւ մեքենայ շար-
ժուն ՚ի կղերից : Եթէ աս ճորճոսններն ընող խելացին
Պղատոնեան դրութիւնը իր գաստիարակութեան, իր
ուսման եւ իր բարոյականութեան սկիզբ դրած է, ըսել
է, որ մարդն ալ Պղատոնեան սահմանով « Երկրորդի անփե-
րոր կենդանի » կ'ընդունէ, եւ իր բարոյական զործոցը կա-
նոնն ալ՝ « Հասարակութեան օգոյն համար երբեմն հասարակութեանը
խաբելու է » քարոզած դրութիւնն ըրած է, որ Առաքելոյն՝
« Չորը կ'հարցնեն՝ որ բարին գայ » քարոզութեանը դէմ է : Սա
հոգեւոր երաժիշտներուն նայեցէք, ձգեր են Կենաց Բա-
նին սրբազան քնարը ու հեթանոսական ջախջախեալ թըմ-
բուկը կ'պոմպեն Քրիստոսական հրապարակները : Գոցեր
են ահանջնին Աստուածախօս ձայնին թէ՛ « Քննեցէ՛ր զքեր »
զի նոյն համարի՛ր զԼեանս յաւերժնախման ունիլ », եւ « Չմե-
նայն ինչ գործեցէ՛ր, զբարին ընկալարու » ու կ'ջանան նաեւ իրենց
գաստիարակութեան յանձնուողներուն ահանջներն ալ

գոյել, որ Երկնային ձայնը չլսելով իրենց հեթանոսական դաստիարակութեանը խրթոէն աշակերտին:

Ան մոսկոսները ընող Պղատոնեանը՝ ոչ թէ գոնէ իր աղանդապետին աւանդած սկզբան վրայ հիմնած է մոմտունքները, այլ եւ անկէ հարիւրապատիկ առաւել ցած ու անարգ դրութեան վրայ: Պղատոն կ'վարդապետէր, « հասարակութեանը երբեմն խաբէլ նոյն իսկ հասարակութեան օգտին համար »: Բայց այս՝ բան իր անհուկուն օգտին համար կ'ջանայ Լուսաւորչական ամբողջ Հայերը խաբել, որպէս զի իր ծուխերուն խաւարեալ մասին ծափահարութեանը արժանանալ, եւ Պապէն գովութիւն ընդունիլ: Բայց ան դադատացին իր անտեղի մոսկոսները պարունակող գնտոյն երկու խողովակները թող մէյ մը ետեւի կողմը դարձնէ ու մտիկ ընէ իր ծուխերուն լուսաւորեալ մասին եւ բուն իր լծակցացը ոմանց սուլելու ձայները իր կարողութենէն երկնից չափ վեր գործի ձեռք զարնելուն յիմարութեանը համար: Վատթարագոյնն քան զայս՝ կ'ջանայ նաեւ Լուսաւորչական Հայերը Օսմանեան Մեծազոր Տէրութեանը՝ իրենց ունեցած հաւատարիմ եւ ջերմ հպատակութենէն պաղեցնել, անոնց քաղաքական գորութեան ուրիշ անուղղակի կեդրոն ցյունելով եւ Պապականութեան հովուական ջախջախուած գաւազանը յառաջ քշելով: Կոյր է ան, որ չտեսներ թէ Օսմանեան Մեծազոր Տէրութեան հզոր պաշտպանութեանը տակ Լուսաւորչական Հայերը կ'վայելեն իրենց թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ ազգային ամեն արտօնութիւնները: Ունին Պատրիարք, ունին ազգային Վարչութիւն, ունին Երեսփոխաններ եւ բազմաթիւ ազգաշահ ժողովներ, եւայլն եւայլն: ու կ'յանդգնի կեդաւորեալ ազգասիրութեամբ եւ սուտ ակնկալութեամբ ազգին պարզամտաց սրտին մէջ ապստամբութեան սերմունք ցանել: Սոսկալի՛ ոճիր է թէ այսպիսի մոմտունքները իր յոյսը ըմբռնած փառաւոր Գաղղիոյ մէջ հրատարակէր, շատոնցուրնէ խայտա-

աւհու թեամբ քաղաքէն դուրս վաճառուած արտաքսուած էր ան խելացին, ինչպէս որ՝ ոչ միայն Գաղղիայէն, այլ եւ ամեն տեղերէ վաճառուած եւ արքորուած ըլլալին քիչ մը ետքը իր կարգին պիտի ցցունենք, ի՛նչ աղուոր դաս տիարահու թիւն, ի՛նչ աղուոր լուսաւորու թիւն եւ ի՛նչ աղուոր մտմտութեք : Վայ Պապական ան դաստիարակացը՝ որոնց միմիայն նպատակն է հեթանոսական դրութեամբ մարդուս իր ամենավաւովուկ հասակին մէջ՝ մարդկութիւնը դոյացնող անզուգական ստորագելիքը, բանականութիւնը, իմացականութիւնը եւ հոգւոյն ամեն կարողութիւնները արմատէն խլել վրցնել, անոր մտաց եւ խղճի աղատութիւնը դերի ընել ու անբան կենդանի մը դարձրնել :

Պապական եկեղեցւոյն իր ժողովուրդը լուսաւորելու եւ դաստիարակելու բանեցուցած ոճէն՝ թէպէտ եւ հասկցուեցաւ լուսաւորութեան եւ կրթութեան որպիսի թշնամի ըլլալը, սակայն կուզենք աս եկեղեցւոյ՝ լուսաւորութեան, գիտութեան եւ կրթութեան ի՛նչ աստիճան թշնամութիւն բրածն ալ ցցունել, որ ամեն մարդ իմանայ թէ՛ Եւրոպան, Սմերիկան եւ Հայերը՝ Հռոմի այսինքն՝ Պապական եկեղեցիէ՛ն սովրած, լուսաւորուած եւ կրթուած են, կամ թէ Պապական եկեղեցին՝ աշխարհիս լուսաւորութեան՝ յառաջագիմութեան եւ մարդկային ազգին շինութեան առջեւը այլ եւ այլ արգելքներ գնելով ազիտութիւնը, մտքի կուրու թիւնը եւ աշխարհիս աւերմունք տուող միջոցները ձեռք առած է, որ սլըւ պըլալ սկըսած պատրոյկներն ալ բոլորովին մարէ : Պապական եկեղեցւոյն լուսաւորութեան եւ գիտութեան դէմ ունեցած թշնամութիւնը ցցունելու համար ձեռք կ'առնումք Գալղիէոսը՝ այն հռչակաւոր փիլիսոփան, որ գիտութեան մէջ նոր նոր օգտակար գիւտեր գանելէն ետեւ բնական գիտութեան նորոգ կենդանութիւն մը տուական գտած գիւտերուն՝ Կոպերնիկեան տիեզերական դրու

Թիւնը շիտակ է ըսելուն համար խեղճ մարդը բռնեցին Պապը եւ Յիսուսեանք ՚ի միասին հալածեցին, բանտը դըրին, տանջեցին եւ արքորեցին: Վերջը գրքերն ալ երեցին, ու իր աստղաբաշխական եւ բնական զիտութեան սկզբանցը ամենուն վրայ ալ նզովք անաթեմայ կարդացին: Անսխալ Պապն եւ Յիսուսեանք՝ հրապարակական վճիռ հանեցին թէ՛ երկիրս տիեզերաց կեդրոնն է, ու արեգակը՝ լուսինը եւ բոլոր աստղերը անոր բոլորաիքը կը պտըտին: Թէ երկիրս արեգական բոլորաիքը շրջան կ'ընէ ըսողը հերեփիկոս՝ անհաւատ՝ Լուտերէն եւ Կալվինէն ալ աւելի անիծեալ է: Ահա՛ Սրբաքննութեան ատեանը աս վճռոյն վրայ սկրսեց սխմել Եւրոպայու հարաւային կողմերը, Գահիճը Վանինի լեզուն կտրեց նետեց արմատէն: Ճիօրդանօն՝ Պրունօն եւ Տօմենիսը ցիցը կապեց սյրեց: Ողորմելի՛ Իտալիան՝ ան ատենը պարտաւորեցաւ ամեն տեսութիւն՝ զազափար՝ դրութիւն ու բանալ . . . վորձառութիւնը՝ չափաբերութիւնը անոր կարգիլեն, բնարանութիւնը կ'մերժեն եւ երկրաչափութիւնը կ'բանադրեն . . . իր կենդանութիւնն անգամ դատասպարտութեան տակ էր: Ամեն լարի վրայ երկիրս շարժման վարդապետութիւնը ամենամեծ մոլորութիւնն է չարող եւ երկիրս արեգական բոլորաիքը շրջան կ'ընէ ըսողը հերեփիկոս՝ անհաւատ՝ Լուտերէն եւ Կալվինէն ալ աւելի աւանիծեալ է վճիռ հանող եկեղեցին՝ Պապերն ու Յիսուսեանք ո՞ւր են հիմայ, ո՞ր ծակը, ո՞ր խորշերը պահուած են. երկի՞նք դայած են Գալիլէոսէն ներում լնդրելու, կամ ՚ի դժոխս դատասպարտուած են զայն Սրբաքննութեան դժոխային տանջանացը մատնելուն համար. ո՞ւր են, անոնցմէ մէկը չկայ՞ որ խօսի:

Եթէ աշխարհականները ելնեն ասոր պատասխան տալու, անոնք պէտք է նախ՝ իրենց կղերներուն հարցնեն ու անկէ ետեւ անոնցմէ առաճնուն պէս մեզ ծախեն. վասն զի աշխարհականը անոնց ձեռքը մեքենայ մ'է, մինչ

չեւ որ անոնք չչարժեն զանի՝ ան ալ չչարժիր . անոնք այնպէս կրթուած են , որ ի՛նչ որ հարցուի իրենց , եկեղեցին կամ « կղերները այնպէս կ'ըսեն » պատասխանելու են , առանց իրենց դատողութիւնը բանեցնելու . ուրիմն աշխարհականները ազատ չեն ասոր պատասխանել թէ՛ պէտեւ բարձր տաղանդի տէր մարդիկ ըլլան .

Կարելի է Պապական եկեղեցին իր Կարգինայներուն՝ Յիսուսեանց եւ բոլոր իր կղերներուն հետ կարող ըլլան ասոր պատասխան մը ճարել , եթէ « արեգակը՝ լուսինը՝ եւ բոլոր աստղերը երկրիս շուրջը կ'պտտի » ըսեն , յիմար տգէտ են ըստ փիլիսոփայութեան . բայց եթէ հակառակը այնպէս , ամենը մէկտեղ հերետիկոս՝ անհաւատ՝ Լուտերէն եւ Կալվինէն ալ աւելի անիծեալ են ըստ մի՛ սուրբ՝ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյն , որ ըսել է , եկեղեցին իր վճռովը զինքը հերետիկոս՝ անհաւատ՝ Լուտերէն եւ Կալվինէն ալ աւելի անիծեալ ըրած է , առանց ուրիշի մը դատողութեան տակ ձգելու զինքը՝ հիմայ ինքը երկիրս արեգակին բոլորաիքը պտտելը ընդունելովը .

Գուցէ ատ կղերներուն մէջէն Կարգինալ Պելարմինը պիտի ելնէ ըսէ . « Կայնեցէ՛ք . առաքինութեան բընութիւնը փոխող ու մոլորութեան դարձնող Պապը՝ չը կրնար աս յաւիտենական օրէնքն ալ փոխել » . Ան ատենը բոլոր Պապադաւան ժողովուրդը միաբերան պիտի ազաղակեն ու ըսեն . « այո՛ , այո՛ , Տէր Աստուած մեր Պապը , աշխարհիս մէջ երկրորդ Աստուածը , Թագաւոր Թագաւորաց եւ Տէր Տերանց , որուն իշխանութիւնը Աստու-

* Մենք՝ մեր բացարձակ իշխանութիւնովը օրէնքը կըրնանք վարել եւ օրէնքէ դուրս արդարութիւն ընել : Անոնք՝ որ Հռոմի եպիսկոպոսը կ'ըսանէ , ոչ մարդ է զանոնք բաժնողը , այլ Աստուած : Քանզի՛ Պապը ոչ թէ լոկ մարդու , այլ « Եւրոպայի Աստուծոյ տեղն է աշխարհիս մէջ : Արկիսային անօրէնութիւն ունի ձեռքը , եւ ուստի բաներուն ընտրութիւնը կրնայ

Տոյ իշխանութեանը հետ մի եւ նոյն է . մեր Տէր Աստուած Պապը ասանկ վճիռ չկրնար տալ հաւատալը հերետիկոսութիւն է . . . որուն զօրութիւնը ստեղծուած զօրութիւններուն ամենէն մեծն է . եւ կ'հասնի մինչեւ երկնայնոց՝ երկրայնոց եւ սանդարամետականոց . . . Պապը ուզածը կրնայ ընել , մինչեւ անգամ ապօրինաւոր բաներ ըլլան , կրնայ օրինաւոր ընել . եթէ չէք հաւատար նէ՝ Հռոմի մէկ դռանը վրայ փորագրուած ան խօսքը կարգացէ՛ք , որ մինչեւ աս օրս անվնաս կեցած է . — Պօղոս Գ. Ամենաբարին , Ամենաբարձրեալ Քահանայապետ , Աստուած յաշխարհիս » . Աս խօսքերը՝ որ Աղեքսանդր Ե. Պապը կ'ըսէ իր հպատակներէն , կ'ենէնէ կ'ըսէ . « այո՛ , անանկ է . սրբազան Աթոռը ոչ միայն հաւատոյ , այլ եւ գիտութեան վերայ ալ իշխանութիւն ունի . Ուրեմն սրբազան Պապին կ'վերաբերի ատոր պատասխանը տալ : Մենք ամենախոնարհաբար կ'հարցնենք անցեալ մէկ երկու դարերուն մէջ իրարու յաջորդող սրբազան Աթոռոյն վրայ նստող Պապերուն , թէ դուք՝ որ երկիրս արեգական բոլորտիքը պտըտիլը կ'ընդունիք եւ կ'հաւատաք նէ , Գալիլէոսին օրովը դանուած անսխալ Պապին եւ անսխալ Եկեղեցոյն վճռովը հերետիկոս՝ անհաւատ՝ Լուտերէն եւ Կալվինէն ալ աւելի անիծեա՞լ էք . կամ ան ատենի Պապը եւ եկեղեցին սխալական ըլլալովնին սխալ վճիռ տուած են . Եթէ ան ատենի Պապը եւ եկեղեցին սխալական էին ըս-

փոխիլսել , մէկուն էութիւնը միւսին տալով . ոչնչէն բան կրնայ ստեղծել , եւ անվաւեր վճիռը կրնայ վաւերացնել : Քանզի իր ընել ուզած բաներուն մէջ էր Կալին է իր պատճառը . եւ մէկը չկրնար հարցընել թէ՛ ինչո՞ւ ատ բանը կ'ընես : Վասն զի ինքը օրէնքէ դուրս դատաստան եւ անբաւարարութեանը արդարեալն կրնայ ընել :

Ասիկայ Խննովկենտիոս Գ. Պապին շինած կոնդակներուն մէջէն՝ իր յաջորդ Գրիգորիոս Թ. Պապը հաւաքեց եւ հրատարակեց :

ուի, Պապական հաւատքը տակն ու վրայ ըլլալով կործանած կ'ըլլայ. բայց եթէ անոնք անսխալ էին նէ՛ ըսել է որ անոնց անսխալ վճռովը դուք հերետիկոս՝ անհաւատ՝ Լուտերէն եւ Կալվինէն ալ աւելի անիծեալ էք. Ձեր կղերները եւ ժողովուրդներն ալ հիմա ձեզն պէս՝ երկրիս արեգական բոլորտիքը դառնալը կ'ընդունին. եւ որովհետեւ եկեղեցին ալ անոնցմով կազմուած է, ուրեմն աս կաթուղիէ՛ մի՛ սուրբ՝ ուղղափառ եւ առաքելական եկեղեցի ըսածնիդ հերետիկոս՝ անհաւատ՝ Լուտերէն եւ Կալվինէն ալ աւելի անիծեալ եղած կ'ըլլայ ըստ Պապական գրութեան. Հռոմէական վարդապետութիւնը հոս ստակ չընէր. Հիմայ ո՛վ յարգի ընթերցողք, բարեկամք եւ թշնամիք. դո՛ւք դատեցէք. եթէ Քրիստոս աշխարհիս վրայ եկեղեցի մը, այսինքն հաւատացելոց բազմութիւն մը ունի նէ՛ կրնայ՝ մի աս Պապական եկեղեցին ըլլալ. կարելի՞ բան է, որ Քրիստոս սուրբ՝ անմեղձ մեղաւորներէն զատուած՝ Ստուած կատարեալ՝ Մարդ կատարեալ ըլլալով՝ այնպիսի հերետիկոս՝ անհաւատ եւ անիծեալ բնակարան մը ունենայ ու հոն հանգչի. եթէ Քրիստոս եկեղեցի մը ունի, հարկաւ աս եկեղեցին չկրնար ըլլալ. եթէ անիկայ Քրիստոսինը չէ, Ինք հոն չկրնար ըլլալ. եթէ հոն Ինք չէ, Անոր շնորհները եւ փրկութիւնը հոն չգտնուիր. եթէ Անոր շնորհները եւ փրկութիւնը հոն չգտնուիր, ուրեմն այն եկեղեցւոյն մէջ փրկութիւն չը կայ. Պապական եկեղեցւոյն ողբալի ժողովուրդը՝ մանաւանդ Լուսաւորչական եկեղեցիէն բաժանուած Հայկայ սերնդեան մէկ փոքր մասն ալ, որ դեռ այսօր խաբուած իր մտքի եւ խղճի ազատութիւնը այլակրօն Պապական խիստ դրութեանը գերի ըրած է, թող անոնք ՚ի միասին աս մեր յառաջ բերած վկայութեանցը վրայ երկայն բարակ՝ ուշի ուշով մտածելու՝ դատելու եւ տրամաբանելու ետեւէ ըլլան, մենք ալ վերոյիշեալ խօսքերէն մեր հետեւութեանը գանք:

Մեր աս բաժանման մէջ ըստ բաւականին ցցուցինք Պապական եկեղեցւոյն իր դաստիարակութեան ոճը, դիւտուութեան՝ ուսման եւ լուսաւորութեան դէմ ունեցած թշնամութիւնները եւ ըրած բռնութիւնները. ուստի Պապական եկեղեցին ո՛չ թէ Եւրոպան եւ Ամերիկան լուսաւորած եւ կրթած է, այլ ընդհակառակն աշխարքիս լուսաւորութեանը եւ յառաջագիմութեանը մեծ արգելք եղած եւ ամբողջ քաղաքներ աւերակ եւ ամայի աւնապատ դարձուցած է. Այնպիսի դրութենէն մարդ ուրիշ ի՞նչ բան կրնայ սպասել, բայց միայն մտաց տգիտութիւն, բարուց ապականութիւն եւ խղճի՛ գերութիւն * :

* Որ եւ է ընկերութեան, կամ ազգի, կամ եկեղեցւոյ եւ կամ դրութեան մէջ մէկ քանի չար՝ կամ բարի մարդիկ, կամ եկեղեցականներ գտնուելով՝ ան ընկերութիւնը, կամ ան ազգը, կամ ան եկեղեցին եւ կամ ան դրութիւնը ատելի պախարակելի կամ գովելի չկրնար ըլլալ. մասնաւոր բանէ ընդհանուր բան մը հետեւեցնելը տրամաբանական մոլորութիւն մ'է: Եթէ մենք ալ այսպէս ընէինք, անիրաւութիւն ըրած պիտի ըլլայինք մեր նկարագրած Պապական դրութեան: Բայց երբ մէկ դրութեան մը իր ծնած օրէն մինչեւ օրհասականը իր ամեն դարը, իր ամեն ընդունելութիւն գտած երկիրները ընդհանուր տգիտութեան մէջ թաղուած, եւ իր ազդեցութեանը տակ գտնուած ժողովուրդին վիճակը՝ բարոյակաւնութիւնը եւ ան դրութեան վարդապետութիւնները ընդհանրապէս աւրուած, սպականած կ'վատահամբաւեն հաւատարիմ պատմիչք, եւ անոր ոչ մէկ դարը, ոչ մէկ երկիրը եւ ոչ մէկ ժողովուրդը եւ ոչ մէկ պատմիչ մը բարեհամբաւուած չէ նէ, մէկ քանի հռչակաւոր եւ տաղանդաւոր անձանցմէ զատ, աս ընդհանուր ապականութեան պատճառը Պապական դրութիւնն ըլլալուն ալ սով կը տարակուսի. եթէ եռանկեան մը երկու անկեանց աստիճանաց գումարը 450 կը գտնենք, ալ սով կ'տարակուսի երրորդն ալ 50 աստիճանի անկիւն ըլլալուն:

Վեցերրորդ եւ զրեթէ վերջապէս, Պապադաւանք՝ մանաւանդ ան տետրակներուն հեղինակները մասնաւոր ջանք մը ունին Պապադաւան եկեղեցին՝ Էրրոսոս Բոսնիան մը ջցունել, որն որ գլխովին անհիմն է: Եթէ Քրիստոսի եկեղեցին ՚ի Քրիստոս հաւատացողաց բազմութիւն մ'է, ըսել է որ՝ ան բազմութիւնը իրար կապող միացընող կապը՝ Քրիստոսի հաւատքն է: Եթէ Քրիստոնեայ անհատներուն միութիւնը բոլորակի մը նմանեցնենք, ան միութեան կեդրոնը Վերստի կ'գտնենք, որուն վրայ կը դառնայ Քրիստոսի հաւատոյ կապովը միացած բազմութեան իրարմեան յոյժ եւ յաւիտենական միմարութիւնը: Քրիստոնեայ աշխարհին մէջ երկու տեսակ Քրիստոնեական միութիւն կ'տեսնուի: Մէկը ներքին Բոսնիան, միւսը արտաքին ներքին միութեան կապ՝ հաւատքը, եւ այն միութեան կեդրոնը Քրիստոս ըլլալու ատեն՝ արտաքին միութեան կապ՝ Բոսնիան, միւսը Բոսնիան եւ Բոսնիան, եւ ան միութեան կեդրոն՝ Պապը եղած է ըստ Պապականաց: Ուր բազմութիւն կայ, ա'նդ պէտք է նաեւ Վարչութիւն մը ըլլալ: Բայց Վարչութիւնն ալ իր սահմանն ունի, որմէ անդին անցնելը ներքին չէ անոր: Եւ որովհետեւ Քրիստոնեից ներքին միութիւնը հոգեւոր է, իսկ արտաքին միութիւնը քաղաքական կամ ազգայն, ուստի անոնց ներքին Վարչութիւնը հոգեւոր, իսկ արտաքին Վարչութիւնն ալ քաղաքական կամ ազգայն ըլլալու է անշուշտ: Քրիստոսի եկեղեցին աշխարհիս վրայ սահմանադրական հոգեւոր ընկերութիւն մ'է, որ իր Քրիստոս կեդրոնէն շառաւիղեալ թէպէտ շատ համառօտ, սակայն ամենակատարեալ Վարչութեան օրէնքներով ինքզինքը կ'կառավարէ, իր ընտրած հեգեւոր Երեսփոխանաց ձեռօքը: Եւ որովհետեւ աս եկեղեցւոյն մէջ այլ եւ այլ ազգեր, ու տարբեր սովորութիւններ եւ ազգի ազգի կացութիւն ունեցող ժողովուրդներ կ'գտնուին, ուրեմն ան ազգերը եւ ան ժողովուրդներն ալ պարտին իրենց ազգային կամ քաղաքական մի-

ութիւնը պահելու եւ բարեկարգելու համար ազգային օրէնքներով ազգային կամ քաղաքական Վարչութիւն մը ունենալ • (ինչպէս որ այս օրուան օրս մեր՞ Լուսաւորչական Հայոց ազգը Աստուծոյ ողորմութեամբը եւ Մեծագոր Օսմանեան տերութեան շնորհիւր իր առջի ունեցած թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ ազգային Վարչութիւնը զերազանցեց • մինչեւ հոս բերող Աստուածը ասկէց ալ անդին տանելու դարձեալ կարող է , բազմահոգ Երեսփոխանաց բազմարդիւն ճգանօքը) :

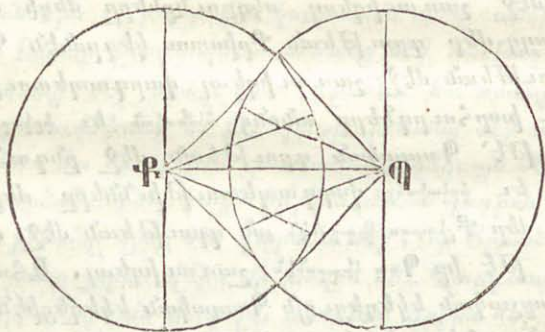
Հիմայ կ'հարցնենք մենք Հայկական հրապարակը ստորտող փողահարներուն , թէ ձեր հնչեցուցած միութիւնը աս երկու տեսակ միութեանց ո՞րն է արդեօք • Ներքի՞նն է , թէ արաքիւնը • Եթէ ներքին միութիւնն է , ներքին միութեան ներքին կապը՝ մարդուս ներքին հաւատքն ըլլալով եւ ան միութեան ներքին կեդրոնն ալ Քրիստոս ըլլալով՝ մարդուս ներքին համոզման եւ բարոյական զգացմանց կ'վերաբերի ան միութիւնը • եւ մարդուս ներքին զգացմունքն ալ Քրիստոսի Աստուծոյ կ'վերաբերի • ուրեմն մարդուս Աստուծոյ հետ ունեցած աս ներքին առնչութեան մէջ Պատգն ի՞նչ բան ունի • Արտաքին բռնութիւնները՝ հայաժմունքները ներքին միութեան հետ ի՞նչ յարաբերութիւն ունին • մէկը հոգեւոր է , միւսը մարմնաւոր • հոգեւորը Աստուծոյ կ'վերաբերի , մարմնաւորը մարդոց • ուրեմն ձեր ըսած միութիւնը ներքին կամ հոգեւոր միութիւնն չէ եղեր • Կարելի է որ արտաքին միութիւնն ըսել կ'ուզեք • ասիկայ հաւանական է • վասն զի Հայոց ազգը որսալու համար ձեր հրատարակած գրութեանց մէջ յայտնապէս ըսուած է թէ՛ եթէ Պապադաւան ըլլայ Հայոց ազգը , պիտի պաշտպան գտնէ , պիտի զըլունայ , պիտի մեծնայ , պիտի առաքինն ազգասէր ըլլայ , պիտի փութ սպարիս սպանայ , պիտի վե՛լիսօնայ , Աստուածաբան եւ մարգարէ ըլլայ • ալ թո՛ղ տուր որ երթայ • ո՛ւր , Տարտարոսին մէջի անյատակ կարասը լեցնելու , կամ ան յաւիտեանական անիւր

մշտնջենաւ որապէս դարձնելու • Բայց եթէ արտաքին մի-
ու թիւն էր ըսածնիդ , ուրեմն ան ներքին պահանջմունք-
ներն ի՞նչ են , որ կ'ընէք ձեր երեւակայեալ միութեանը
միացնել ուզած մեր հանդարտ եւ խաղաղ Հայոց ազգէն •
Անիկայ պիտի չկրնաք ձեր միութեանը մէջ ընդունել , մին-
չեւ որ Պապին անխառն-միանը , անոր գլուխ Երեւոյց , ըլլալը
եւ անոր հոգաբարձութիւնը զբիւր-միան Եպիսկոպոս հարկաւոր ծանչալու-
դատանութիւնը ձեր մտքէն եւ ձեր դաւանութենէն դուրս
չարտաքսէք • Արտաքին միութեան մը յարելը՝ արտաքին
պայմաններով կ'ըլլայ , ոչ թէ ներքին • ուրեմն ատ ձեր
միութիւն ըսածը արտաքին ալ չէ • Հապա ի՞նչ տեսակ
միութիւն ըսել կ'ուզէք , պարո՞ն Աստուածաբաններ •
Դո՞ւք ալ չէք գիտեր , կարծեմ , ի՞նչ տեսակ միութիւն ը-
սել ուզելնիդ • Չեր գրութիւնները թող ըլլան սա կար-
ծիքիս ամենազօրաւոր ապացոյց • Ո՛վ որ ճշմարտութիւ-
նը կ'սիրէ եւ իմաստակութենէ կ'խորշի , ՚ի սէր ճշմար-
տութեան թող անոնց գրութիւնները ուշադրութեամբ
կարդայ , քննէ ու նայի թէ՛ միութիւն ըսելով ի՞նչ տե-
սակ միութիւն ըսել կ'ուզեն կոր • Եթէ անոնք չեն կրը-
նար բացատրել իրենց միութիւն ըսելով՝ ի՞նչ ըսել ուզել-
նին , մենք ահա՛ անոնց կ'ցցունենք իրենց ունեցած մի-
ութեան ի՞նչ բան ըլլալը • Անոնց միութիւն ըսածնին՝ ներ-
քին եւ արտաքին միութեանց մէջ խառնուրդ մ'է • Ար-
տաքին միութիւնը ներքին միութեանը վրայ բռնացած՝
ներքին միութիւնն ալ իր սրբազան տարրը կորսնցուցած՝
անպիտի կէտի մը մէջ բաղադրուած են , որ մարդկային
վերլուծական փորձին տակն ինկած է այժմ • Աս երկու
միութեանց բաղադրութիւնը Պապական գրութեան հի-
մն է •

Եթէ գրութիւնը բոլորակի մը նմանեցնենք , Քրիս-
տոսական գրութեան կեդրոնը Վիեննայի գնելու ենք , ու
Պապական գրութեան կեդրոնը Վատիկան • վասն զի Քրիստո-
սական գրութեանը մէջ գանուող հաւատացելոց փրկու-

Թեան էականապէս հարկաւոր եղած բանը՝ Քրիստոսի հոյա-
 րակէն է, բայց Պապական դրութեան մէջ գտնուող հա-
 ւատացելոց փրկութեան էականապէս հարկաւոր եղած
 բանը՝ Պապին հոյարակէն է:

Պօնիֆացիոս Ը. Պապը սա վճիռը կուտայ սա բանին
 համար. « Բացարձականապէս կ'վճռենք, եւ հրապարա-
 կաւ կը քարոզենք թէ՛ փրկութեան էապէս հարկաւոր
 է, որ ամեն մարդ Հռոմայ քահանայապետին հպատակի »:
 Եւ որովհետեւ Լուսաւորչական Հայոց փրկութեան է-
 ապէս հարկաւոր եղած բանը Քրիստոսի հպատակիին է,
 ուրեմն Լուսաւորչական Հայոց դրութիւնը Քրիստոսական
 ըլլալով՝ իր կեդրոնն ալ Քրիստոս գնելու ենք, եւ Պա-
 պականացը՝ զՊապ: Աս երկու դրութեան վրայ աւելի
 պայծառ դաղափարներ տալու համար մեր արգոյ ընթեր-
 ցողաց, սա հետեւեալ երկու բոլորակները կ'գծենք: Ա.

սոնց մէկը՝ որ Քրիստոս կեդրոնն ունի, Լուսաւորչական
 ուղղափառ Հայոց դրութիւնը կ'բացատրէ. եւ միւսը՝
 որ զՊապ կեդրոնն ունի, Պապական դրութիւնը կ'բա-
 ցատրէ:

Աս երկու բոլորակներուն աղէկ ուշադրութիւն ընողը պիտի տեսնէ, թէ ինչպէս որ աս բոլորակներ իրենց կեդրոններէն քաշուած՝ ու իրարու մէջ մտած շառաւիղներ ունենանուն՝ պատճառաւ իրարու կցորդութիւն ունին, անանկ ալ Լուսաւորչական Հայոց գրութիւնը եւ Պապական գրութիւնը թէպէտ և զատ զատ կեդրոն ունին, սակայն իրարու մէջ իրենց կեդրոններէն շառաւիղեալ վարդապետութիւններ և սկզբունքներ ունենանուն պատճառաւ՝ իրարու ալ կցորդութիւն ունին. այսինքն՝ Պապական գրութեանը մէջ մէկ քանի Քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութիւններ կան, որոնք մեր գրութեան Քրիստոս կեդրոնէն ան գրութեանը մէջ մտած են. եւ մեր գրութեանը մէջ կ'գտնուին անանկ սկզբունքներ՝ որոնք Պապական գրութեանը Պապ կեդրոնէն մեր գրութեանը մէջ մտած են, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ աս երկու բոլորակներուն շառաւիղները իրարու մէջ անցած են. Պապական գրութեան Պապ կեդրոնէն մեր գրութեան մէջ շառաւիղեալ սկզբունքները մեզի հիմնական չեն, բայց մեր գրութեան Քրիստոս կեդրոնէն Պապական գրութեան մէջ շառաւիղեալ վարդապետութիւններն ու խորհուրդները անոնց հիմնական եւ քրիստոս են. ըսել է թէ՛ Պապական գրութեան մէջ ընդունուած հիմնական եւ քրիստոս վարդապետութիւնները մերն է, վասն զի մեր Քրիստոս կեդրոնէն ան գրութեան մէջ անցած են, ո՛չ թէ իր Պապ կեդրոնէն շառաւիղեալ. Ահա աս է Լուսաւորչական եկեղեցւոյն Պապական եկեղեցիէն խորհուրդ ընդունելու անխտրութեան պատճառը, որ բոլորովին հիմնաւոր է. վասն զի մերն է անոնք՝ որ կ'ընդունինք, ո՛ւր կամ որո՛ւ ձեռք որ գտնուի. ինչպէս գոհար մը, ո՛ւր կամ որո՛ւ ձեռք որ գտնուի, նոյն իսկ գոհարն է միշտ. նաեւ Պապական եկեղեցւոյն Լուսաւորչական ուղղափառ Հայոց եկեղեցիէն խորհուրդ ընդունելու պատճառն ալ աս է թէ՛ իրենց գրութեան Պապ կեդրոն

Նէն շառաւիղեալ հիմնական վարդապետութիւնին եւ զոնազան մոլորութիւննին մեր գրութեանը մէջ տեղի գտած չեն : Աստուած հեռի՛ արացցէ . մեծ յուսով ենք , որ մինչեւ հիմայ մեզ պահող պահպանող եւ խնայող Աստուած՝ այսուհետեւ ալ պիտի պահէ , պահպանէ եւ խնայէ մեզ այնպիսի մոլորութեանց մէջ իննալէ . ուրեմն միշտ մեր աղօթքին մէջ սա խօսքերը յիշելու եմք . « Խընամող արարածոց՝ պահեա՛ նշանաւ Խաչի քո զհոգի եւ զմարմին մեր ՚ի պատրանաց Պսպական Չատաղովաց , ՚ի փորձութեանց Պսպական գրութեան եւ ՚ինմին մոլորութեանց » :

Բայց զարմանալին աս է , որ իրենց միութեան կամ գրութեան կեդրոն ճանչցած Պսպերնո՛ւն ալ վրայ Պսպականք միաբան չեն , ու մէկ քանի բաժանմունք կան մէջերնին . Ոմանք՝ Պսպը անսխալ է , կ'ըսեն . ոմանք կ'ըսեն թէ՛ անանկ չէ , Պսպին հետ մէկտեղ ընդհանրական ժողով մ'ալ ըլլալու է , որ Պսպը անսխալ ըլլայ : Գաղղխացի Պսպականներն ալ բոլորովին կուրանան անոր անսխալութիւնը . Ոմանք վարդապետութեանց մէջ անսխալ է , իրողութեանց մէջ սխալական՝ կ'ըսեն , եւ ոմանք՝ թէ՛ վարդապետութեանց եւ թէ՛ իրողութեանց մէջ անսխալ է , կ'ըսեն : Աս միութիւն ըսուած եկեղեցւոյն մէջ այնքան բաժանմունքներ կային իր միութեան կեդրոն Պսպին իշխանութեանը վրայ ժծ . դարուն մէջ , որ Տրիտենդեան ժողովը ջանք չըրաւ վճիռ մը տալու . եւ Վարդապետութիւն Տրիտենդեան ժողովոյ անունով գրքին մէջ անանկ երկդիմի խօսքերով գրուած է Պսպին իշխանութեանը վրայ , որ ո՛վ որ կ'ուզէ՝ իր կողմը մեկնելով անթիւ բաժանմունքներ դեռ այսօր կրնայ հանել . Եթէ Պսպադաւան եղբարք՝ իրենց եկեղեցւոյն միութեանը կեդրոնին եւ անոր գլխուն վրայ ալ միութիւն չունին նէ , անանկ է նէ՛ Պսպականաց ունեցած միութեան զաղափարը ի՞նչպիսի միութեան գաղափար է : Ան գաղափարը կամ իրա-

կան ըլլալու է՝ կամ ցնորական . իրական չէ , որովհետեւ տեսանք , որ իրենց եկեղեցւոյն մէջ անգամ գոյութիւն չունին . ուրեմն միութեան գաղափարնին ցնորական է : Պապականաց մտքէն եթէ աս միութեան գաղափարն ալ ջնջուի , Պապական գրութիւնը ջնջուեցաւ զնաց :

« Հռոմ՝* եթէ այսչափ հպարտանալդ իրաւամբ էր նե՞ ինչո՞ւ համար աշխարհին երեսը տեղ մը չես կրնար ցըցունել , որ գոնէ հոն տակն ու վրայ եղած կործանած չըլլայիր իրօք : Եւրոպայի՝ Արեւելեան Ասիայի՝ Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ հերիք է՝ որ քու դրօշակդ վեր վերցնէիր , բնական եւ բարոյական աւերմունքները ուր էին նե՞ շուտ մը կ'հասնէր ետեւէն , Իտալիա՝ Սպանիա՝ Փորթուկալ՝ Փարսկուա՝ Փոլանա՝ Իսլանտա՝ Պահեստիա ամենքն ալ ապականեցիր . դո՞ւք ալ կ'ուզէք ատոնց բաղդին մասնակից ըլլալ Գաղղիացիք , կ'ըսէ Միշլէն . համարձակ խօսք ձեզի , հերիք է ատ ոչ փրկարար սեղանի վրայ գտնուած ողջակէզները : ԺՁ. դարուն վերջը հասարակութեան հողին բոլորովին մարեցիր : Մատենագիրները , բանաստեղծները , արհեստաւորները իրարու ետեւէ մէկիկ մէկիկ աներեւոյթ ըրիր : Ան աշխոյժ քաջ նախորդ ազգին տեղը յաջորդողները մահուան օդը շնչելով շնչելով քնացան՝ մեռելի պէս ինկան . . . Գաղղիացիք զգոյշ կեցէք , ուրիշները փորձ ըրին ձեր տեղը : Եւրոպայի ամենէն ցաւագար , համբաւով եւ իշխանութեամբ ամենէն տկար ազգերը անոնք են , որոնց մէջ Յիսուսեանց ընկերութիւնը տեղի գտած է բազմալու . . . մի՛ նստիք ան ստուերին տակը . ան ստուերը երկու դարու մէջ Սպանիան եւ Իտալիան մէկ տեղ թու նաւորեց . . . : ԺՁ. դարէն ետեւ ժողովուրդ մը ցցուր ինծի , որ մարմնաւորը հողեւորին խառնելով աւրուած

* Հռոմ բառը գործածուած է հոս Պապական գրութեան տեղը :

չ'ըլլայ : Ո՞ր ժամանակէն հետէ է , որ Գաղղիան՝ Գաղղիա
 եղաւ , Լուի ԺՊ . ին թագաւորութենէն եւ 1862 ին ա-
 զատութեան յայտարարութենէն ետեւ , երբ տէրութիւ-
 նը քեզմէ անկախ եղաւ : Ընդհակառակը՝ ի՞նչ խեր տե-
 սան քենէ քու վարդապետութիւններուդ հաւատարիմ
 մնացող ժողովուրդները : Ի՞նչ օգուտ ըրիր Խտալիային .
 սա չէ՞ ըրածդ , որ միութեան անունով պատառ պատառ
 ըրիր , որ ալ միանալիք չունի : Ի՞նչ խեր ըրիր Սպանիոյ՝
 Փորթուկալի եւ Հարաւային Ամերիկայի ժողովուրդը ,
 Աստուածակետական ազդեցութեան հետեւեցան աս ժո-
 ղովուրդները . ի՞նչ ընդունեցին փոխարէն , մահուան
 բոլոր երեւոյթները : Ի՞նչ խեր տեսաւ ձեռքէդ Փո-
 լանտ , ան ալ հաւատարիմ մնաց քեզի , ու հերձուա-
 ծողութեան ձեռքը մատնեցիր : Ընդհակառակը՝ ան ժո-
 ղովուրդները որ այսօրուան օրս զօրութեան տէր են , որ
 ամեն բարեբաղդութեան դոնէ նշաններն ըլլայ՝ կայ վրա-
 նին , որ մեծ մեծ բաներու ձեռնամուխ կըլլան , արթնու-
 թեան մէջ են եւ միշտ աճելու ետեւէ են . Անգղիան՝ Բը-
 ռուսիան՝ Ռուսաստան , եւայլն եւայլն , միթէ քեզմո՞վ
 են ասոնք : Քեզի հարցնենք նէ , Քրիստոնեայ են ըսելու
 անգամ կ'դժուարիս : Ուզեցիր որ մինակ մնաս , եւ մէկը
 քու բանիդ չ'խառնուի . յաջողեցար , եւ ամայի անա-
 պատ դարձուցիր չորս կողմը : Փիլիսոփայութիւնը՝ գի-
 տութիւնը ամենը նզովեցիր , ամենը զոհ եղան քեզի :
 Քայց աս բացարձակ անջատութիւնը քու անձիդ կո-
 ռուստ եղաւ , Ինքզինքդ հակառակորդներէն հեռու պա-
 հեցիր , բայց կեանքէ ալ հեռու մնացիր , նորերը մեռ-
 ցընելու աշխատեցար , դուն քու կռնքիէդ զարնուեցար :

Կուսակաշտ Հռոմի կայսրները ամեն գեկտեմբեր ամսոյն
 ազատութիւն կուտային իրենց գերլինելուն , որ եթէ ի-
 րենց տիրոջը դէմ բան մ'ունին նէ՝ խօսին . բայց դուն ո՞
 Քրիստոնեայ Հռոմ՝ մարդկային ոչ միայն մարմինը՝ այլ
 եւ միտքը՝ հողին ալ գերի ընելով , չէ թէ տարին ան-

դամ մը , այլ իրենց բոլոր կենացը մէջ քու հարստահարու
թեանց գէմ բերաննուն խօսք մը հանողը կ'տանջէիր
եւ գուցէ մահուան կ'գատապարտէիր Աս ամեն
բաներուն մէջ ամենէն տարօրինակը ո՛րն ըլլալը աչքիդ
չզարներ կոր . դուն շարունակ մեծցար Խոտլեայի քաղա
քահանութիւնը փճանալովը . քու ուժովդ արդիւնցիր
զանի յառաջ երթալէն . թող չտուիր , որ քաղաքահանու
թիւնը զօրանար . կուլ տուիր անոր կենսական զօրութիւ
նը . Լոմպարտիա՝ Փրէզա՝ Յլօրէնցա՝ Վէնէտիկ քաղաքա
կանութեան կեդրոնները պիտի ըլլան , ամեն կողմանէ
կողոպտուած՝ մերկացած՝ իրարու ետեւէ կորնչելու վը
րայ են : Մարմնաւորը պիտի կործանի բնաջնջ ըլլայ ,
որ դուն կանգնիս : Ինչուան աս օրս Խոտլեայի մէջ եւ
ղած դարձուածքները ամեն մարդ գիտէ : Ժողովուրդը
այնչափ ժամանակ քու ձեռքէդ բռնութիւն եւ զրկո
ղութիւն քաշելուն քիչ մը ազատութիւն որ տեսաւ նէ՝
խելքը զխէն գնաց , ու այնպէս զրգռեցաւ , որ դո՛ւն
ալ չկրցիր քու բոլոր զօրութիւնովդ զսպել խաղաղու
թիւն ընել , ուստի փոփոխութիւն փոփոխութեան վրայ ,
քիչ առենի մէջ դուն տակն ու վրայ եղար . ասկէ ետեւ
ալ ինչ ըլլալիքդ , քաղաքագէտ անձանց հարցո՛ւր , որ բ
սեն քեզի , ոչ թէ քու սուտ մարդարէներուդ :

Հռոմի եկեղեցին՝ դուն չճնաճ , Քրիստոնէական
կենցաղոյն բոլոր սրբազան տարրները վրան ունէր , բայց
դուն ծնելէդ ետեւ՝ ալ ան սկսեց մէկիկ մէկիկ զանոնք
իր վրայէն հանալի : Քու ազդեցութեանդ տակը նսեւ ա
մեն դար մէյ մէկ բազմութեան դրօշակ մը առջեւէն
քաշած թափօրի ելաւ քեզմէ . բայց ան թափօրները ,
որ իրենք իրենցմէ ճամբայ ելան , մէյ մ'ալ ետ չդար
ցան ու քու քովդ չհանդիպեցան : Կամաց կամաց կ'նա
յիս որ եկեղեցին պարպուեցաւ , անունը այլափոխեցաւ ,
ան եկեղեցին որ միութիւն ամենայն Քրիստոնէից ըսել
էր նէ առաջ , վերջապէս միութիւն Պապադաւանից եւ

դաւ : Աստուածային տեսչութիւնը անանկ մեծ մարդ մը հանեց քու անսխալութեանդ դէմ քեզի որողայթ մը լարելու , որ ձեռքէն ազատելու հնար չկար • բոլոր աշխարհ ՚ի գննին կեցաւ դիտելու , թէ դուն Աստուծոյ խորհուրդին դէմ ի՛նչպէս պիտի զարնուիս : Ան մեծ ու երեւելի անձը՝ Գալիլէոսը քեզի հետ վէճ մը բացաւ • քու երկնից եւ երկրիս վրայ ունեցած գաղափարներուդ աւանդն ալ հերքեց : Մէկ կողմէն քու վճիռներդ , մէկալ կողմէն տիեզերաց գիրքն ու երկրաչափութեան օրէնքները • • • • քու խորհուրդներուդ նման խորհուրդներէ ծագած հակառակութիւններու , աղանդներու և կարծիքներու դէմ մաքառեր էիր , աւ հերիք չէր քեզի , աւ րարչագործութեան պղնձի օրէնքներու հետ ալ մարտնչելու ելար • ընդհանուր տիեզերաց վրայ Իշխողին խորհուրդներն ալ քու հրամանիդ տակն առնել , կարգի դրնել ու զեցիր • Յիսուսեանքը ձեռքդ գործիք ըրիր , ամեն նոր դիւտ եւ հնարք խափանելու • • • վերջապէս Գալիլէոսը՝ Սրբաքննութեան ժողովոյն յանձնեցիր , աւ փառքով պսակուած պատուաւոր մարդը , աւ եօթանասուն տարեկան բարի ծերունին՝ ծունկի վրայ առջեւնին կ'ելլէ ոտքը բուլիկ՝ գլուխը բաց՝ շապիկով մը • Ըսէ՛ք որ մըտիկ ընենք , ո՛վ դուք , որ անոր դրութիւնը կ'ընդունէք եւ ազատութեան բարեկամներ էք հիմայ • Ի՛նչ ըրիք այն վայրկեանին ադ մարդուն , որ ամեն ազատութիւն իր վրայ ցցուց • կամչնա՞ք հիմայ տանջանարանը իջեցուցինք զանի ըսելու • Խիստ քննութեան քաշեցիք՝ որն որ ձեր Սրբաքննութեան դժոխային գրքին մէջ տանջանք ըսել է • Փայտէ ձիով երկաթէ շապիկով տանջած ատեննիդ՝ ուրացա՞ւ իր ճշմարտութիւնը , չէ՛ նե՛՛ բայց ոչ՝ կ'շարժի , բայց ոչ՝ կ'շարժի , ըսելով՝ վերջապէս ձեզ համոզեց • բայց ատոնցմէ զատ՝ այնքան չարչարեցիք ու անոր գործերը արգիլեցիք , որ վենեգեան Միքանզիօնին ըսածին պէս « դժոխքը իր բոլոր զօրութիւնը ՚ի գործ

դնէր նէ՝ չէր կրնար կորսնցնել ան դործերը , ուրեմն դուք
 դժոխքէն ալ զօրաւոր բրթաք , որ բնաջինջ ըրիք զա-
 նոնք ։

Հռո՛մ Հռո՛մ , քու ծնած է՝ դարէն մինչեւ ծԶ , դա-
 րը ամեն կարգի մարդոց առ հասարակ թէ՛ ժողովրդոց
 եւ թէ՛ ազնուականաց , թէ՛ մեծամեծաց եւ թէ՛ եկե-
 ղեցականաց ու սրբազան Պապից բարքը եւ վարքը ա-
 պականելի , եւ քու ամենափառաւոր իշխանութեամբդ
 պսակուած օրերը , քու ազդեցութեանդ տակ գտնուող
 ժողովուրդը իրենց ձեռքէն ամենալսեմ ստորդելիքը ,
 մարդկութիւնը՝ բանականութիւնը՝ դատմունքը եւ
 խղճմտանքը բռնի յափշտակելով եւ ամեն իշխանութիւն
 եւ շահ քեզի յատկացրնելով՝ թանձր ազխտութեան մէջ
 թաղելի , եւ անոնց երկիրները թէ բարոյսպէս եւ թէ
 նիւթականապէս ամալի անապատ դարձնելի հերիք չէ՛ր
 քեզի , ու աջ ձեռքդ առիր նաեւ Լոյօլային մոլարահիւս
 խարազանը , որպէս զի անով ալ՝ կրօնի եւ առաքինու-
 թեան բոլոր սկզբունքները մարդկային սրտէն հալածես ,
 Քրիստոնէական բարոյականը եւ քաղաքական ընկերութիւ-
 նը վնասես , ազգաց իրաւունքները՝ արքունական առանձ-
 նաշնորհութիւնները եւ իշխանաց անձնական ապահո-
 վութիւնները վտանգի մէջ ձգես , ամեն տեղ ամենա-
 սաստիկ խռովութիւններ յարուցանես , մարդուն սրտին
 մէջ ամենասոսկալի ապականութիւն ստեղծես եւ սնու-
 ցանես , ու ինքզինքդ երկրիս զօրութեանց վրայ տէր եւ
 իշխան հրատարակելով՝ երկնից եւ երկրի բոլոր զօրու-
 թիւնները քեզի հնազանդեցնես : Ո՛վ աղետալի դժբաղ-
 դութեան մարդկային ազգին : Յաջողեցար ալ Հռո՛մ :
 Բայց քու յաջողութեանդ մէջ՝ եթէ Աստուած երկինքէն
 իր բարկութեան՝ դաւադանք քու հպարտացած գլխուդ չե-
 ջեցնէր , Աստուածային Տեսչութիւնը Գաղղիոյ խռովու-
 թիւնը քու վրագ չզրգուէր , քու սուտ մարգարէներուդ
 ան դուշակութիւնները թէ՛ « Կամ բար սերտաբնիւնները Հաս-

մեծաւորութեան պիտի ըլլան հաս պիտի կործանեն 77 շատոնցուքնէ կատարուած ըլլալով Աստուած պիտի ստիպուէր կամ իր խոստմունքը ետ առնելով աշխարհը նորէն անգամ ջրհեղեղով մաքրել, կամ անիկայ բոլորովին սատանային ձեռքը մատնել: Ինչո՞ւ համար Աստուծոյ աս բարձր ձայնը չլսեցիր չհասկցար ու ան մեծ պատուհասը վրադ չես առներ Հռոմ: Դուն կը պատուիրես բազդին ամեն հարուածներէն խրատ առնել, հարուածը՝ որ քեզի եկաւ նէ, ինչո՞ւ չես զիջանիր ու անկէ խրատ առներ: Մի՛ խաբուիր քու սուտ մարգարէներուդ շողքորթութիւններուն, որ կ'ըսեն, « եթէ Հոս զմայ՝ Բոսնիական այսինքն Պապական դրոշմները Հոսին մեծ է ու սխալելի Հոս մ'ալ կրնայ կողմը »: Սուտ է աս դուշակութիւնը եւ միայն շողքորթութիւն է: Քեզ երեսէ ձգել տուողը՝ քեզ պառակտողը՝ քու բնակիչներուդ բարքը եւ վարքը սպաւանողը՝ քու երկիրներդ աւրող աւրշտկողը՝ քու զաւազանդ տկարացնողը՝ քեզ այժմեան քաղաքականութեան ճանկերուն տակ ձգողը՝ երբեմն քու ճանկերուդ տակը ճնշուած Գաղղիոյ պաշտպանութեանը կարօտելով քեզ հիմայ անոր դիմել տուողը՝ եւ վերջապէս քեզ դէպ ՚ի կործանման ճամբան առաջնորդողը՝ քու խտութիւնդ, և քու հարստահարութիւնդ է: Ինտոր կ'ըլլայ որ քեզ կործանողը՝ միանգամայն քու կանդնիչդ ըլլայ: Բու խմած արիւնովդ գինովցած ըլլալուդ համար է, որ քու ամենամեծ վտանգիդ մէջ ալ՝ քու փրկութիւնդ չես փնտռեր: Բայց ընդհակառակը՝ քեզի Աստուծոյ Տեսչութեան տուած համարէն, դուն տակաւին հպարտութեան դաս կ'առնես, եւ զարնուած ատենդ՝ զարկի, յաղթուած ատենդ՝ յաղթեցի, կ'ըսես: քու փրկութեան բոլոր յոյսդ Գաղղիոյ վրայ դնելով՝ ես Թագուհի եմ եւ Թագուհի պիտի նստիմ յաւիտեան կ'երեւակայես: Բայց Գաղղիան՝ չիչող չէ ան ամեն վնասները եւ ան ամեն հարուածները՝ որ քեանէ ընդունեց, ան զիտէ, եւ շատ աղէկ զիտէ որ քու խտութիւնդ մարդ-

կային ազգին բարոյական եւ քաղաքական կենացը ժան-
տախտ եւ անգթութեան հրէշ մըն է . անոր դիւանա-
տան արձանագրութեանց մէջ արձանագրուած են քու-
սոսկալի գործքդ : Գաղղիան մոռցած չէ Յակոբոս Կղե-
մէս կրօնաւորը Հէնրիկոս Գ. թագաւորը սպաննելուն հա-
մար գովաբանելը . եւ իր չարագործութեան պատճառա-
ւը սպաննուելու ատեն՝ սրբոց եւ մարտիրոսաց կարգը զա-
նիկայ դասելը . նաեւ Հէնրիկոս Գ. ին պատահածն ալ
այսպէս բան մ'էր : Ա յնպիսի ընկերութիւն մը քու զօ-
րութեանդ աջ ձեռքը ըրիր , որ անով քու իշխանութիւնդ
ընդարձակես : Մազ մնաց որ մարդկութեան բարոյական
տրամագրութիւնը կործանելով , երկիրս դժոխք պիտի
դարձնէիր : Գաղղիան քեզի պաշտպանութիւն ընելու
փորձը փորձած , ու անկէ հետեւած չարիքները տեսնե-
լով՝ ստիպուած էր Լուի Ժն. թագաւորին ձեռօքը քու
զօրութեանդ աջ ձեռքը Գաղղիայէն բոլորովին կտրել
տալու , ինչպէս որ ըրաւ ալ իրօք Սպանիոյ իր Կարոլոս
Գ. ին հրամանաւր աս ընկերութիւնը իրենց երկիրներէն
բոլորովին բնաջինջ ընելու օրինակին հետեւելով . Մէկ
կողմէն ալ Սիւրիւսի թագաւորը կ'վռնտէր դուրս կ'ը-
նէր : Անդիէն Սպանիայի աթոռին ժառանգ Տօն Պէրտի-
նանտ Փալմայի եւ Փլացէնցայի դուքսը , միւսներուն օրի-
նակին հետեւելով բոլոր իր սահմաններէն կ'արտաքսէր .
նաեւ Չինաստանէն եւ Փորթուկալէն ամենքը մէկէն վը-
ռընտուեցան . մինչեւ անգամ ո՛ր Հռոմ՝ քու ապաստա-
նարանդ եղած Իտալիայէն ալ շատ չըննր որ բողոքեցին
աս վտանգաւոր ընկերութիւնը քու աշտարակէդ դուրս
վըրնտելու : Սակայն բոլոր աս միջոցին դուն ի՛նչ ըրիր .
քանի որ աս քու խստութիւնդ եւ իշխանութիւնդ պաշտ-
պանելու համար գործածած աս աշխարհակործան ըն-
կերութիւնը բոլոր քաղաքավարեալ ազգերէ կ'վըրնտուե-
ին , եւ իրենց սոսկալի վարդապետութիւններուն պատ-
ճառաւը , այսինքն՝ Սիմօնականութեան՝ կախարդութեան՝

հայհոյութեան՝ մոզութեան՝ անկրօնութեան՝ կռուպաշտութեան՝ անմաքրութեան՝ սուտ վկայութեան՝ շութեան՝ ազգապղծութեան՝ գողութեան՝ անձնասպանութեան՝ մարդասպանութեան՝ հայրասպանութեան՝ արքայասպանութեան վրայ ըրած վարդապետութիւններուն պատճառաւ Քաղղիայի ծերակոյտէն դատապարտուած՝ Խոսալիս կ'ըթափուէին նէ, առ գործիքը մարդկային ընկերութեան վտանգաւոր ըլլալը ճանչնալով ձեռքէ դէգեցի՞ր • կամ անոնք դոնէ քիչ մը յանդիմանելով սատեցի՞ր • կամ ան քաղաքավարեալ ժողովրդոց սիրտը առնելու համար ըրածնուն գոնէ առ երեսս իրաւունք տուի՞ր, որով գոնէ քիչ մը ինքզինքդ արդարացնէիր ու անոնց գործած չարագործութիւնները վրայէդ նետելու երես ունենայիր, ու հիմայ մեր բերանն ալ գոցելու՝ կարելի է մէկ բան մը ունենայիր • Ամենեւին, ամենեւին • Անոնց բոլոր ապականեալ վարդապետութիւններուն և չարագործութիւններուն դո՛ւն ես պատասխանատուն • վասն զի քու բոլոր զօրութեամբդ պաշտպանեցի՞ր դուն զանոնք, [Ե գործքով՝ Թէ՛ խօսքով եւ Թէ՛ կոնդակներով, որոնք երբէք չես կրնար ուրանալ • Ահա՛ քու Կղեմէս ԺԳ. Պապիդ Քաղղիոյ եկեղեցականաց գրած մէկ կոնդակը • « Մեք, Կղեմէս ԺԳ. փոխանորդ Քրիստոսի եւ յաջորդ Առաքելոյն • մեր իմաստութեան անսխալութիւնովը կ'դատապարտենք, կ'արկամարհենք եւ կ'նղովնք Քաղղիայի ատենակալաց՝ Յիսուսեանց ընկերութիւնը աքսորելով՝ կրօնի, ընդհանրական եկեղեցւոյն սրբազան Աթոռին եւ քահանայապետական սահմանադրութեանց դէմ ըրած բաները • Ասկէ ՚ի վատ՝ աս մեր ժողովական եւ բարձրագոյն հըրամանին զօրութեամբը կ'հրատարակենք՝ կը վճռենք եւ կ'սահմանենք, [Ե Քաղղիոյ տէրութեան աշխարհական իշխանութիւնը՝ յիշեալ Յիսուսեանց ընկերութիւնը արտաքսելու եւ քակելու համար ըրած բոլոր հրամանները, պատուէրները, վճիռները, սրբունի հրամանները,

սահմանադրութիւնները, դատահինիքները դատաստանները եւ որոշմունքները պարապ՝ անգոր՝ անվաւեր եւ օրինաւոր հետեւութենէ զուրկ եղած են, եւ պիտի ըլլան: Աս ալ կ'հաստատենք, թէ մէկը պարտական չէ ատբաները նայելու: Բեւեւ երբմայր պարսպանութեան որչ որոշ ու բաւ: Ատկէց զատ՝ մեր կամօքը եւ զխտութեամբը եւ իշխանութեան կատարելութեամբը կ'արգիլենք՝ կ'եղծանենք, կ'աւերենք՝ կ'կործանենք՝ եւ կ'ոչնչացնենք բոլոր ասամբարշտական եւ բարբարոսական գործքերը եւ բողոք կ'ընենք Քրիստոսի առջեւը, որ ատոնք բացարձակապէս ընդունայն են, եւ աւելի ապացոյցներ պիտի ցցունենք ատոնց կործանած՝ աւրուած եւ ոչնչացած ըլլալուն, երբոր որոշենք թէ կրնանք ընել աս բանը՝ ատանց եկեղեցւոյն վնաս տալու: Ա՛հ ո՞տմ, չէ թէ միայն պաշտպանեցիր զանոնք, այլ բոլոր ան քաղաքակրթեալ տէրութեանց գործքերը միջարշտական եւ բարբարոսական կոչելով արգիլեցիր եղծեցիր, աւրեցիր, կործանեցիր եւ ոչնչացուցիր: Հիմա ի՞նչ երեսով քու բոլոր յոյսդ Քաղղեոյ վնայ դրած՝ քեզ պաշտպանելու համար անկէ՛ օգնութիւն կ'սպասես: Քաղղիան շատ աղէկ գիտէ, եւ կատարելապէս համոզուած է թէ՛ եթէ քեզի կենդանութեան ամենաթեթեւ շունչ մը տայ, նոյն զօրութիւնը նորէն պիտի առնես, ինչ զօրութիւն որ առաջ ունէիր, հետեւապէս ինքզինքը եւ բոլոր Եւրոպան իրենց ազատած պրծած վտանգին մէջ նորէն պիտի ձգէ. ու ան պիղծ վարդապետութեանը ազգեցութեան տակ պիտի մանեն նորէն: Քաղղիան գիտէ, որ դուն քու պաշտպանած ընկերութեանդ մէկ վարդապետութիւնը չես կրունար վերցնել, եւ մինչեւ հիմայ հրապարակաւ պնտնցմէ մէկը վերցուցած չես: Քաղղեոյ Լուի ԺԾ. թագաւորը իրեն սրատանակութեան ատենը Կարդինալ Ֆլէօրինին իրեն ըսած խօսքերէն գիտէր, թէ Յիսուսեանք շատ անըզգամ մարդիկ են, անարգելի են, բայց ժողովուրդին վե-

Բայ տիրելու եւ իշխանութիւն հաստատելու շատ ազնի գործիք կրնան ըլլար, անոր համար երբոր հաճեցաւ անոնք կրկին ընդունելու, աս պայմանաւ՝ որ արքայապանութեան վրայ ունեցած վարդապետութիւններնին վերցնեն: Բայց Պապը ի՞նչ պատասխան տուաւ աս բանին. շատ աղէկ թող անանկ ըլլայ, վասն զի շատ գէշ բան մ'է աս վարդապետութիւնը մի՞ ըսաւ. չէ. հապա՛, « Յիսուսեանք ճշտ ընոր են նէ՛ անանկ ճշտը են, ի՞նչ չէ նէ՛ բարոյնքն զէն՝ են », վճիտը տուաւ: Ահա աս բանին մէջ կ'տեսնենք, թէ դուն ո՛չ միայն քու ձեռքդ գործիք ըրած ընկերութիւնը իբրեւ ընկերութիւն կ'պաշտպանես, այլ անոնց մէկ ամենասոսկալի արքայապանութեան վարդապետութիւնը՝ իբրև մեծ առաքինութիւն պաշտպանեցիր: Բայց քու ըրած պաշտպանութեան վերջին աստիճան ջանքդ ամեն տեղ անպատեղ եղան: Քու ազդեցութեամբդ հրատարակուած կոնդակները ամեն տեղ այրեցին, ու քենէ պահանջեցին որ քու զօրութեան աջ ձեռքդ կրտրես նեւես, որ չըլլայ թէ նորէն աշխարհը աւրէ կործանէ: Աս բանին մէջ դուն քու ժողովրդեանդ առջեւը քու անսխալութիւնովդ պզտիկ ինկար, անոնց հրամանը կատարելու զիջանելովդ. եւ ետքը նորէն Յիսուսեանց իրենց կարգը կազմելու տուած արտօնութիւնովդ ալ՝ տտելի եղար Քաղղեոյ՝ Քերմանիոյ՝ Փորթուկալի եւ Սիկիլիայի թագաւորներուն. այնպէս՝ դուն քու ընտանեացդ մէջ երկու կողմի բաժնուեցար: Պահն ու եկեղեցին այսինքն եկեղեցականները (վասն զի Պապականք եկեղեցի ըսելով՝ եկեղեցականք կ'հասկընան) Յիսուսեանց կողմէն, ժողովուրդը՝ Բասկալի կողմէն: Քու ճոցդ ծնած՝ քեզ անձնանուէր եղած՝ քու իշխանութեանդ եւ հզօր պաշտպանութեանդ տակը ամեն երկրի մէջ բազմելու տեղի գտած՝ մեծցած՝ հարստացած Յիսուսեանց մէկ վոքըր ընկերութիւնը եթէ չկրնալ զսպելով՝ վերջապէս անոր սարսափելի վարդապետութիւններուն կայծերէն այրը-

ւելով՝ կրկին ան ընկերութեանը ղեջարնէ, ինչ պիտի
 ընես, երբ քու աշտարակիդ տակը շատոնցունէ ծխել
 սկսած բազմաճիւղ հրաբուրդը պայթելու որ ըլլայ, որ
 անշուշտ քեզ մէկ ակնթարթի մէջ յանդունդս պիտի
 գահավիժեցնէ: Քու ծոցէդ ելած Բողոքականութիւնը՝
 քեզ որչափ կողոպտեց, քեզ որչափ տկարացուց, քու
 փառքդ եւ փառաւորութիւնդ որչափ խաւարեցուց նէ՝
 գոնէ անկէ փոքր ինչ քաղաքականացեալ բարեկարգու-
 թիւն մը վաստակեցար, որով քու խարխլած իշխանու-
 թիւնդ մինչեւ հիմա կ'վարես այժմեան քաղաքականու-
 թեան շնորհիւր: Գիտե՞ս որ աս բանը քու սուտ մար-
 դարէներուդ գուշակութիւնը չէ, որոնց Աստուած Հայ
 մարմինը ստեղծելու ատեն, կարծես թէ Բահադն ալ մար-
 դարէութեան հողի անոնց ականջի ծակէն փչած է, և ոչ
 քու ծանրագլուխ վարդապետներուդ կարծիքն է, որ
 հասուննալու համար ժամանակի կարօտ ըլլայ, այլ արդէն
 հասած եւ քաղաքագէտ անձանց բերանն ինկած կ'ծառ-
 ծուի կոր:

Դուն քու ամեն հնարաւորութիւններդ եւ զօրու-
 թիւնդ ՚ի գործ դրիր, որ սքանչելագործ մամուլը կոր-
 ծանես, բայց չկրցիր: Հիմայ անիկայ քու վրագ ելնելով՝
 քու բարոյական եւ իմացական բանտերուդ ամրապինտ
 դռները եւ պատուհանները կուտրտեց խորտակեց, եւ
 անոնց մէջէն մարդկային միտքը եւ խղճմտանքը եւ քա-
 ղաքական յառաջադիմութիւնը իրենց շղթայակապ գե-
 րութենէն ազատելով՝ անոնց ազատաքայլ յառաջադի-
 մութեան յորդառատ հոսանքները քու չորս կողմէդ քու
 վրագ կապեց, որ անոնց ընթացից սաստիկութեամբ քեզ
 ՚ի հիմանէ կործանէ: Ատ սքանչելագործ մամուլը քու
 վրագ ըրած փորձը յաջողեցաւ Հռոմ: Ան հոսանքները
 քեզ քու հիմանէդ այնպէս շարժեցին, որ ազատօրէն
 խօսելով, ոչ քու յոյսդ Գաղղիան, ոչ Անդղիան, ոչ Աւստ-
 ռիան, եւ ոչ ուրիշ մէկ զօրութիւն մը կարող պիտի

չլլան քեզ նոյն իսկ հիման վրայ վերահաստատել, ինչ հիման վրայ որ հաստատուած էիր Քրիստոնեայ աշխարհին զօրութեանը կեդրոնն եղած անիծեալ օրերդ • վասն զի աս փրկութիւնը Տէրօջմէն եղաւ, եւ մէկը կարող չէ անիկայ աւրելու փորձ փորձել •

Ա՞ն օրերը դուն կը փնտռես Հռոմ, որ անգամ մը բոլոր աշխարհս երկուքի բաժնել տուիր • մէկ մասին երկիրները Սպանիացւոց տուիր, միւս մասն ալ Փորթուկալցիներուն • Թագաւորներ դնելու ու վերցնելու իշխանութիւն ունեցար • Աշխարհիս բոլոր իշխաններէն վեր դասեցիր ինքզինքդ, եւ ամենէն մեծ կայսրներուն՝ քու Պապիդ ոտքերը պագնել տուիր • բոպիկ դուռը սպասեցին • վզերնուն վրայ կոխուտելով եւ ոտքովն թագերնին դու խնուն մէկդի նետեալ տուիր • Գրիգորիոս Ե • Պապը՝ Հենրիկոս Ի • Կայսրը բոպիկ դուռը սպասուց • Աղէքսանդր Ի • Պապը՝ Աղէքսանդր Ա • Կայսրը ոտքին տակ առաւ, վզին վրայ կոխուտեց • Յեղեստինոս Պապը՝ Հենրիկոս Զ • ին կայսերական թագին զարկաւ, ոտքովը մէկդի նետեց • Եւ վերջապէս ինքզինքդ այնքան բարձրերը հանեցիր, որ Աստուծոյ հրամայածը արգիլել սկսեցիր եւ արգիլածը հրամայել • առաքինութիւնները մոլորութեան դարձնել, մոլորութիւնն ալ առաքինութեան • Աստուծոյ մարդկային ազգին շնորհած կենաց Բանը, « մահաբեր արօտ » ու « սատանայի աւետարան » կոչեցիր • (Տես 1823 ին Յոբելեանին համար Լէոն ԺԲ • ին ձեռօքը շինուած կոնդակը) • Եւ դուն՝ քու հիմակուան ճնշեալ վիճակէդ նորէն անգամ կենդանութիւն առնելու եւ հին փառացի բարձրանալու յոյս ունիս ան յիմար մարդուն նման, որ կ'յուսայ իր կօշկին ականջները երկու ձեռքովը դէպ 'ի վեր քաշելով յերկինս վերանալ • Եւ ան քու ընտանիքդ եւ քու ապաստանարանդ եղած Իտալիան անգամ՝ քու գլխուդ վերեւը կանգնած՝ մահուան անկողնիդ քովը կեցած՝ քու վերջին շնչոյդ ժամ մը առաջ

տղառելուն համար գեղարդ մ'ալ ան կ'սօթէ քու կուրծքդ, վասն զի թէ ան՝ եւ թէ բոլոր աշխարհ կատարելապէս համոզուած են թէ՛ քու կանգնումդ մարդկային ազգին կործանումն է։ Իսկ քու կործանումդ՝ անոր կանգնումը։ աս ճշմարտութեանը վկայ են Եւրոպայու լուսաւորեալ եւ քաղաքականացեալ ամեն ազգերը, մեծերը եւ փոքրերը։ Գոթլիքին որովայնը պատուող դուրս եկող դրութենէ մը աս սոսկալի հետեւանքներէն ուրիշ ի՞նչ բան կրնար յառաջ գալ։

Ուրախ եղի՛ք եւ ցնծացէ՛ք, ո՛ հայաստանի Լուսաւորչական մանկունք, որ դուք այսպիսի դրութեան մը մէջ ծնած՝ մեծցած ու դատարարակուած չէք։ Եթէ ըլլայիք, դուք ալ ձեր մտաց եւ խղճի ազատութիւնը՝ ուրուն վայելումը բանական մարդուն բնական իրաւունքն է, կորսնցնելով եւ ձեր հոգւոյն ազատ գործողութիւնները եւ շարժմունքները երազապնդելով՝ իբրեւ մեքենայ աս հոգեկորուստ խիստ դրութեանը համեմատ՝ կղերից փառասէր կամքէն շարժում պիտի առնէիք, որով եւ պիտի ըլլայիք ծայրագոյն աստիճանի ապականեալ բարուց եւ վարուց տէր մարդիկ, ան դրութեանը ազդեցութեան աակ եղած մոլի ժողովրդոց նման։ Ո՛վ եկեղեցականք Լուսաւորչական ուղղափառ եկեղեցւոյն։ Եթէ դուք ան դրութեանը ձիգվիթական սկզբունքներովը կրթուած, անոնց դպրոցական Աստուածաբանութիւնը սորված եւ ինքզինքնիդ Աստուծոյ նուիրածի պէս Պապական դրութեանը նուիրած ըլլայիք, միտքերնիդ եւ խղճմաննիդ կուրցած իմաստակներ, կեղծաւորներ, փառասէրներ, կոյր նախանձաւորներ, մոլի եւ ամեն անառակութեան գերիններ պիտի ըլլայիք՝ եթէ ոչ յայանապէս, դէթ ծածկապէս՝ քաղաքավարութիւն կարծուած կեղծաւորական բարուք։ Թէպէտ եւ ձեր մէջն ալ գտնուած են ումանք՝ եւ դեռ այսօր գուցէ կ'գտնուին ուրացողներ, կեղծաւորներ, ինչպէս անոնց մէջ ալ գտնուած են, եւ

կ'գանուին բարեպաշտ, անկեղծ եւ տաղանդաւոր ան-
 ձինք. ԹԹ. դարուս մէջ ձենէ ոմանց, [Թէ Պապական Հա-
 յոց դէմ եւ [Թէ Բողոքական Հայոց դէմ յարուցած հա-
 լածմունքը՝ [Թէպէտ եւ խղճի վրայ տիրապետողութիւն,
 ազգին նախատինք եւ մշտնջենաւոր վատահամբաւու-
 թիւն է, սակայն անոնք ալ՝ երբ Պապական դրութեան
 ԹՁ. ԹԷ. եւ ԹԸ. դարուն մէջ խղճի դէմ յարուցած ա-
 ըրիւնահեղ հալածմանցը հետ բաղդատենք, ամենաթեթե-
 ւաներ են՝ [Թէեւ ըստ ինքեան խիստ ծանր ըլլան. Այ-
 սուս ամենայնիւ, չենք գովեր եւ ոչ կ'պախարակենք.
 Բայց քաջայոյս եմք [Թէ՝ մեր կղերից ունեցած ան պա-
 կասութիւններն ալ Սահմանադրութեան շնորհիւր եւ
 ազգին արթուն հսկողութեամբը փոքր ինչ ժամանակէ
 վերնալով՝ ըստ ամենայնի պիտի բարեկարգուին օր օ-
 րուան վրայ մինչեւ 'ի կատարելութիւն. Դուք մեզ այն-
 չափ սիրելի էք, ո՛ր Եկեղեցականներ, ձեր վրայ գտնուած
 ամեն պակասութիւններովը՝ որչափ որ Պապական դրու-
 թեան կղերները խղճի վրայ իրենց տիրապետողութեանը
 պատճառաւ իրենցներուն ատելի են, մենք յուսով ենք
 ձեզի համար, բայց Պապադաւանք տարակուսած յուսա-
 հատած են իրենց կղերներէն. Թէպէտ եւ իբրեւ տգէտ
 կ'բամբասուիք, սակայն իբրեւ իմաստակ, իբրեւ կեղծա-
 ւոր եւ իբրեւ խղճի վրայ տիրապետող չէք նախատուիր.

Երանի՛ ձեզ՝ Աղգային Լրագիրք եւ Հանդէսք. դուք
 ձեր քսան եւ հինգ տարեկան հասակին մէջ ո՛րքան աշ-
 խոյժ էք. ձեր ազգային զրահանութեան ասպարեզին մէջ
 ո՛րչափ յառաջագէմ. խորհելու եւ խորհրդածելու ատեն
 ո՛րքան ճարպիկ, գատման եւ դատողութեան ժամանակ
 ո՛րքան ազատամիտ. եզրակացութեան համար ո՛րքան ճրչ-
 մարտախնդիր. գրելու եւ հրատարակելու մէջ ո՛րքան ա-
 զատախօս եւ միանգամայն խոհեմ. եթէ դուք ալ Պա-
 պական դրութեան կոյր հպատակներն ըլլայիք, ձեր լե-
 զուն, ձեր գրիչը, ձեր առանձին գատողութիւնը եւ

հողւոյն գործողութիւնները ամենքն ալ շղթայակապ՝
 ան խիստ դրուժեան լծոյն լծակցած՝ Մխիթարեանց գրա-
 վաճառ կղերից պէս ձեր մտայր եւ խղճմտանայր դէմ՝
 խորհելու, դատելու, դրելու, հրատարակելու վտանգին
 մէջ պիտի ըլլայիք՝ թէ եւ հարիւր յիսուն տարեկան ալ
 ըլլայիք։ Ազգային գրականութեան ասպարէզին մէջ ա-
 ռաջին անգամ անոնք երեւնալնուն՝ ճարտասաններ, տը-
 րամբաններ, բանաստեղծներ, աստուածաբաններ ըլլալ
 կը՝ կարծուէին, բայց երբ անոնց դաստիարակութեան,
 կրթութեան, ուսման, աստուածաբանութեան եւ փիլ-
 լիսոփայութեան ինչ բան ըլլալը աղէկ ճանչցուեցան, ան
 ատենը ճանչցուեցաւ ալ՝ որ անոնք ան մարդուն կ'նմա-
 նին եղեր, որ արշաւելու համար շինծու ձիու վրայ հե-
 ծած ասպարէզ ելած են, ինչպէս որ արդէն ըսած եմք։
 ու աս իրենց տարտամ վիճակնուն մէջ, կ'ջանան մեր
 բազմաչարչար կենդանի սուրբ Նահատակին Աստուածա-
 ժառանգ Քանաանն ալ աւրել աւրշարկելով ամայի անա-
 պատ դարձնել ան Վասակներուն ձեռք, որոնք ազգա-
 սիրի կեղծ կերպարանօք մեր Աստուածատունկ այդես-
 տան եզերքը կ'դեզերին անոր անմահական պտուղները
 և հոգեզարդ ծաղիկները ոտնակոխ ընել, և անոր մէջ գրտ-
 նուած վտակաց կենսատու ջուրերն աղտոտել պղտորել։

Լուսաւորչական Հայերը անոնց ոչ դաստիարակու-
 թեանը, ոչ օժանդակութեանը, ոչ կեդրոնական զօրու-
 թեանը եւ ոչ անոնց տալու լուսաւորութեանը կարօ-
 տութիւն չունին։ Եթէ մեր ազգին ունեցած հիմակ-
 ուան դպրոցաց թիւը, անոր յառաջադիմութիւնը եւ
 արդիւնքը, ուսումնական եւ տաղանդաւոր անձինքը,
 հմուտ եւ փորձ ուսուցիչները, թէ եկեղեցական եւ թէ
 ազգային բարեկարգութիւնները, Լրագիրները եւ Հան-
 դէսները, ուսման եւ կրթութեան բաղձանքները, մտայ
 եւ խղճի ազատութեան զգացմունքը, օրինաց եւ մարդ-
 կութեան ճանաչումը, տգիտութեան դէմ ունեցած ա-

տելութիւնը , առարինութեան հետամտութիւնը , միով
բանիւ՝ թէ քրիստոնէութեան եւ թէ մարդկութեան
ներքին իսկական հանգամանքները ստանալու փափաքը ,
քսան տարի առաջ մեր ունեցածներուն հետ բաղդատե-
լու որ ըլլանք , գոնէ հարիւրին երեսուն յառաջ գացած ,
զօրացած , աւելցած ըլլալուն՝ ամեն մարդու փորձը՝ տե-
սութիւնը՝ խելքը՝ միտքը կ'վկայէ . եւ անոնք մեզ նաեւ
մեծապէս կ'քաջալերեն որ մեր յառաջադիմութեան ճամ-
բուն մէջ երեւան ելած ամեն օձերն ու կարիճները կու-
խել կոխկռտել անցնելով , եւ ամեն զգուարութեանց
յաղթելով յառաջ երթանք ան երկնային շաւղին մէջ , որ
կ'տանի ճշմարիտ իմաստութեան եւ զիտութեան գիրկը
կ'ձգէ անշուշտ . Ազգային ճշմարիտ յառաջադիմութիւն
ըսածն ալ աս է , ուստի կ'բղիտի ազգային ամեն երջան-
կութիւնը , վառքը եւ պարծանքը :

Եթէ ճշմարիտ է թէ « Բոսնիան մը կորուսող կեդրոնի մը
պահումնենէն կամ կեդրոնի մը ուղարկմանէն յետոյ կոպտայ » , ըսել է
որ Պապական դրութեան մինչեւ այսօր իր ունեցած կու-
րուստը կամ իր կեդրոնին պակասութենէն յառաջ եկած
է , կամ իր կեդրոնին տկարութենէն , որուն այսպէս ըլ-
լալուն տարակոյս չկայ . եւ մեր ազգային այժմեան յա-
ռաջադիմութիւնն ալ որ առջինին հետ բաղդատելով ա-
ւելցած գտանք , մեր ազգային կեդրոնին ամբողջութենէն
յառաջ եկած է անշուշտ :

Եթէ ճշմարիտ է նաեւ ան կարծիքը , թէ « ամենէն ա-
ւելի ընդհանուր գաղափար ունեցող հոգին , ամենէն աւելի քարտաշտած
հոգին է » . եւ որովհետեւ Պապական եկեղեցւոյն ուղղա-
փառութիւնը , Պապին անսխալութիւնը , եւ անոր Գլուխ
եկեղեցւոյ ըլլալը չընդունող հոգին աշխարհիս մէջ ամե-
նէն աւելի տարածուած հոգին է՝ որ մարդ չկրնար ու-
րանալ , ուրեմն ամենէն աւելի ընդհանուր գաղափար
ունեցող հոգին՝ Պապական եկեղեցւոյն ուղղափառու-
թիւնը , Պապին անսխալութիւնը եւ անոր Գլուխ եկե-

ղեցւոյ ըլլալը չընդունող հոգին է . եթէ աս սկիզբը Պապականութեան ճշմարտութիւնը պիտի հաստատէր , աս հա՛նոյն սկիզբը անոր հակառակը հաստատեց .

Յիսուսեան վարդապետութեանցը եւ գործոցը համար բերած մեր վկայութիւններէն սա խնդիրը առջեւնիս կ'ելլէ , թէ արդեօք Պապական եկեղեցին անոնց համար պատասխանատու է կամ չէ . կ'դիտենք որ թէ եկեղեցին եւ թէ Պապը մինչեւ այսօր ան ընկերութիւնը եւ անոր գործքերը պաշտպանած են եւ պաշտպանելու ալ ստիպուած են . վասն զի ինչպէս որ ձիզու իթներուն վարդապետութեան գրքերը իրենց հոգին է , անանկ ալ ձիզու իթները Պապական եկեղեցւոյն եւ Պապին հոգին են . անոնց աշխարհէս վերնալը՝ Պապական դրութեան կործանումն ըսել է . (թէպէտեւ առջիատեններուն չափ պատու թիւն չունին , եւ քաղաքականութենէ բաւական զսպուած ըլլալուն համար քիչ մը ուրիշ կերպ կ'երեւնան հիմայ . Սահայն դրութեամբ բնութեամբ նոյն են , ինչ որ էին առաջ . տուր ազատութիւն ու տես) . ըսել է որ անոնց ամեն վարդապետութիւններուն եւ անոնց ամեն գործերուն Պապն ու եկեղեցին սփոյմամբ պատասխանատու են . եւ պատասխանատու ըլլալովին , կամ արդարացնելու են անոնց գործերը , կամ դատապարտելու են . Պապական եկեղեցին չկրնար արդարացնել , վասն զի ամեն տեղ դատապարտուած են եւ իրենք ալ վճնտուած են . չեն ալ կրնար դատապարտել , վասն զի միշտ պաշտպանած են եւ պաշտպանելու պարտական են* . Եթէ Պա-

Ով որ գող ճանչցուած մարդ մը իր գործին մէջ ձեռքը իբրեւ գործի միշտ գործածած է , եւ անոր շար գործերը միշտ պաշտպանած է եւ կ'պաշտպանէ , անոր իր պաշտպանած գողին կամակից ըլլալուն ի՞նչ տարակոյս կ'մնայ , Տարսոնացի Պողոս սուրբ Ստեփաննոսը չքարկոծեց , բայց քարկոծողաց հանդերձները պահպանելուն համար անոնց կամակից համարուեցաւ : Ահա աս սկզբունքովն է , որ աս մեր դրութեանը մէջ

արհանք աս խնդիրը լուծելու ելնեն, ան ատենը կ'իմա-
նան իրենց դրուժեան ինչ բան ըլլալը, եթէ ոչ՝ իրենց
հին՝ փտած՝ փլչելու մօտ եղող տանը երեսը դուրսէն գոյն
զգոյն ներկերը զարնելով՝ զայն գեղեցիկ յցունելու ջանքերը
նին վերջապէս իրենց կործանումը պիտի արտորցնէ։ Ա-
նանք քիչ մը իրենց վտանգին վրայ թող խորհին, մենք
ալ մէկ քանի հարցմունք ընենք մեր համազգի եղբարց։

Ո՞ր դրուժիւն իր ծոցէն այնպիսի վարդապետու-
թիւն եւ սկզբունքներ հանած է, որ մարդկային թէ
բնական՝ թէ բարոյական եւ թէ իմացական տրամագ-
րու թիւնները խանգարէ կործանէ վար ձգէ։ Ո՞ր դրու-
թիւն այնքան գէշ աղբեցութիւն ըրած է իր հաւատա-
րիմ հպատակացը՝ թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս։

Ո՞ր դրուժիւն թոյլտուութիւն կուտայ իրեն հպատա-
կացը երգմամբ ըրած խոստմունքը աւրել։ Ո՞ր դրու-
թիւն կոյսին իրաւունք կուտայ իր կուսութիւնը տալ,
որու որ ուզէ։ Ո՞ր դրուժիւն ծառայից արտօնութիւն
կուտայ իր տիրոջմէն ստակ գողնալ, երբ բաւականու-
թիւն չունենան։ Ո՞ր դրուժիւն հրաման կուտայ, որ
պատուոյ եւ շահախնդրութեան համար մարդ սպաննեն
մեռցնեն։ Ինչեւ ազատութիւն տայ շնութեան, արքա-
յասպանութեան եւ ամեն տեսակ եղբունագործութեան։

Ո՞ր դրուժիւն իր հպատակացը միտքը, խղճմտանքը,
կամքը եւ ինչ որ իր գոյութիւնը կ'կազմէ, իրեն գերի
ընէ ու զանոնք իբրեւ մեքենայ կղերնէրուն ձեռքը յանձ-
նէ։ Վերջապէս ո՞ր դրուժիւնն է՝ որ իր անգութ գործ-
քերովը, իր ասպականեալ վարդապետութիւններովը եւ իր
անիրաւ պահանջմունքներովը Աստուծոյ յաւիտենական,
բարոյական եւ բնական օրինաց խանգարումն, մարդկային

ընդհանուր առնուած մէկ քանի խօսքեր ըրած եմք։ Ուրեմն
մեր ըրածը ոչ թէ զրպարտութիւն է, այլ ամեն մարդու ըրած
ընդհանուր մէկ դատողութիւնն է։

բարոյական՝ իմացական կենաց ժանտախտ, քաղաքներու
 աւերիչ, քաղաքականութեան եւ մարդկային յառաջա-
 դիմութեան արգելիչ, ամեն տեսակ բարեկարգութեան
 եւ լուսաւորութեան թշնամի եւ անդթութեան հրէշ-
 րլայ, ու մարդկային երջանիկ ընկերութեան գահունն
 վրայ յաւիտեան Թագուհի բազմիկն ալ իրեն օրինաւոր ժա-
 ուանգութիւնը համարի։ Ահա՛ ադ դրութիւնը մեր չըն-
 դունած դրութիւնն է․ ադ Հասօ խօսք հարցը՝ որուն մէջ
 դժբաղդաբար ինկած մարդը իր մարդկութիւնը, իր բա-
 նականութիւնը, իր իմացականութիւնը, իր մտաց եւ
 խղճի ազատութիւնը կորսնցնելով՝ մարդկային ընկերու-
 թեան մէջ մարդակերպ անբան կենդանի մը պիտի մնայ․
 Հոն ուրիշ բան չտեսնուիր, բայց միայն ընդհանուր ա-
 պականութեան գաղափարը, խղճի եւ մտաց գերութիւն,
 մոլութեան եւ մոլորութեան գոյնզգոյն բոցեր, երկպա-
 ուակութեան ճիշդ իդէան, տկարութեան վայրկեանը,
 անգութ տեսարաններ եւայլն եւայլն։ Ուրեմն մեր զա-
 ւակունքը երբ մեր ձեռօքը ան խօսք հարցն մէջ ձգենք՝
 զանոնք Պապական դաստիարակաց յանձնելով, մեր զա-
 ւակացը առաջին թշնամին մենք եղած պիտի ըլլանք։

Խեղճ՝ դրութիւն․ ատենով միտքը դրած ու համո-
 զուած էր, որ բոլոր աշխարհք Պապական պիտի ըլլայ․
 հիմայ յուսահատած իր կործանման սահմանները կ'ըե-
 գերի ու ո՛ր վիհերու մէջ գահավիժիլը ինք չգիտեր։
 Աս դրութիւնը այնպիսի վտանգաւոր սահմաններու ե-
 զերքը հասած է, որուն ապահովութեանը երաշխաւոր
 դտնուիլը անհնարաւոր սեպուած բաներէն մէկն է։ Իր
 կրօնը քաղաքականութեան հետ այնպէս ամուսնացու-
 ցած էր, որ ազատութեան ձայնը առածնուն պէս անմի-
 ջապէս իրարմէ բաժնուեցան․ այնպէս որ Պապական դը-
 րութեան ունեցած 200 միլիոն ժողովուրդէն 90 միլիոնը
 Բողոքականութեան դիմեց, եւ ունեցաւ զատ քաղա-
 քականութիւն․ մնացած 110 միլիոն ժողովրդեան մեծ

մասն ալ անկրօնու թեամբ խմորեալ են, եւ ունին այլ եւ այլ քաղաքականութիւններ. միւս փոքր մասին եւրակները զննելու համար ալ օր օրի վրայ անոր մտքի լուսաւորութեան աստիճանները աչքէ անցնելու է. Ահա՛ աս ամուսնութիւնը յաւիտենական բաժանմամբ քակուած է, որ մէյ մ'ալ միանալէք չունի. Բայց ասոնք դեռ երազնին կերազեն.

Ահա՛ Պապական դրութեան անբարոյականութիւնը, անմիութիւնը, անսրբութիւնը, անգեղեցիկութիւնը, անյաջողութիւնը, եւ ահա անոր դէշ ազդեցութիւնը, անոր չար հետեւանքները եւ արդիւնքները. Ահա անոր դաստիարակաց եւ ուսուցչաց սորված եւ սորվեցուցած վարդապետութիւնները, դաստիարակութիւնը, ուսմունքը, Աստուածաբանութիւնը եւ փիլիսոփայութիւնը. եւ ահա անոր պաշտպաններուն կեղծաւորութիւնները եւ շողքորդութիւնները: Միով բանիւ, ահա՛ մեր ՀԱՄԱՌՕՏ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ՊԱՊԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ. Քննեցէ՛ք տրամաբանօրէն եւ պատմաբանօրէն. դատեցէ՛ք ճշմարտօրէն եւ անկեղծօրէն. վճռեցէ՛ք Աստուածօրէն եւ մարդկօրէն. Կամ՝ եթէ կուզէք՝ դարձեալ ձեր փողը հնչեցնելով եւ թմբուկնիդ պոմպելով՝ ելէ՛ք Հայկական հրապարակները ու ստաբանեցէ՛ք, առասպելաբանեցէ՛ք եւ իմաստակեցէ՛ք ան դրութիւնը պաշտպանելու համար որ մեզմէ առաջ Պարոնիոս հռչակաւոր Հռոմէական պատմիչը նկարագրած էր սա ամենապայծառ երանգօքը: « Ապոստոլեալ, գորշելի բաներով պղտորած, աղտոյղոմիւններով արտորած եւ առ բաներով մշտնջենաւոր վայտահամբառմիւնով սեպած դրոմիւն » կոչելով զանի: Մենք ալ ձեր դիմացը կը հանենք Լուսաւորչի մատաղահաս Մուսայքը որ ձեր փողերը հնչեցուցած եւ թմբուկները պոմպած ատեննիդ՝ անոնք ալ սա հետեւեալ երգը երգելով կաքաւեն, որ Փռանսա, Սպանիա, Անգղիա, Գերմանիա եւ Իտալիա, նաեւ արանց եւ կուսանաց վանքերը 800 տարի շա-

բունակ Պապական եկեղեցւոյ մէջ՝ իշու տօնախմբու-
թեան օրերը , այսինքն՝ գեկտեմբերի 25 էն մինչեւ յու-
նուարի 6 ը իշու տօնին ծանր ձայնաւոր Պատարագին ա-
տենը 'ի պատիւ ան իշուն կ'երգէին :

Տար յաշխարհաց արեւելեան ,
Եկաւ աս մեծ չքնաղ գազանն .
Այս հրզօր էչն անհամեմատ ,
Կըրել տանիլ բեռն ու պատատ :

Ազնիւ զըռա Տէր էչ վեհափառ ,
Զքնաղ բերանդ բաց ու կեր առ .
Յարդէն եւել ի՞նչ կայ մեր քով ,
Դաշտք մեր լեցուն են վարսակով :

Ճշմարիտ է , ծեծ չուտէ նէ ,
Ոչ կը շարժի , ոչ կը քալէ .
Խթանն ուժով խրթելու է ,
Որ մարդու պէս ճամբայ առնէ :

Ազնիւ զըռա Տէր էչ վեհափառ . եւ այլն :

Լայն ու շքեղ ականջներով ,
Ծընաւ մեծցաւ բեռ կըրելով .
Այս էչն ընտիր 'ի բիւբուց ,
Տէր թագաւոր՝ իշխան իշուց :

Ազնիւ զըռա Տէր էչ վեհափառ . եւ այլն :

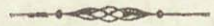
Ամէն , զըռա Տէր Աւանակ ,
Ահա քեզի առատ ճարակ ,
Ամէն ըսէ , ամէն զըռա ,
Զառաջինսն մոռա՛ մոռա՛ :

Ուհա՛ , ուհա՛ , ո՛ւհ հա՛ հա՛ հա՛ ,
Էչ վեհափառ խնդա՛ ցնծա՛ .
Զքնաղ բերանդ բաց ու զըռա ,
Զըռա , զըռա , ազնիւ զըռա :

Յետ աւարտման Պատարագի, պատարագւոր քահանան « օրհնեալք եղերս՛ւք » ըսելու տեղ՝ երեք անգամ կ'զըռար, եւ ժողովուրդը՝ « ամէն կամ օրհնեալ է Աստուած » ըսելու տեղ՝ երեք անգամ կ'զըռար :

Երանի թէ « Հայոց եկեղեցին իր ծէսերն ու արարողութիւնները մոռցած ու Հռոմի եկեղեցին անոր միտքը ձգած է » ըսող իր կրից կուսակաշան եղող խեղճը ամէնար Հռոմի եկեղեցւոյն մէջ 800 տարի իշու եւ խենդի տօնախմբութեան օրերը կատարուած ան ծէսերէն ու արարողութիւններէն, ու իր միւս ընկերներն ալ ճշմարիտ ազգասիրական ոգւով յորդորելով՝ ՚ի միասին դառնան զան իրենց հարազատ Մօր գիրկը, որով երկնից հըրեշտակներն ուրախանան, մենք ալ տանք Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք :

102	11	102	11
20	12	20	12
30	13	30	13
40	14	40	14
50	15	50	15
60	16	60	16
70	17	70	17
80	18	80	18
90	19	90	19
100	20	100	20

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

ՍԻԱԼ	ՈՒՂԻՂ	ԵՐԵՍ	ՏՈՂ
անսխալ	անսխալութիւն	11	26
զլուխ	Գլուխ	12	26
զիտուլթիւն	տգիտուլթիւն	17	24
Անտիքոս	Անտիքոս	19	18
ի փրկութեան	ի փրկութիւն	28	1

7-60

